

ORHON YAZITLARINDA KIPLİK İFADELERİ

Ezgi YALÇINKAYA

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2015

ORHON YAZITLARINDA KİPLİK İFADELERİ

Ezgi YALÇINKAYA

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİŞEHİR

2015

ÖZET

ORHON YAZITLARINDA KIPLİK İFADELERİ

YALÇINKAYA, Ezgi

Yüksek Lisans-2015

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Danışman:Doç. Dr. Ferruh AĞCA

Bu tez çalışmamızda kip ve kiplik kavramlarının tanımları ve bu iki kavramın sınıflandırmaları üzerinde durulmuş, Orhon Yazıtlarında bulunan kiplik ifadeleri, yapılan sınıflandırmaya göre incelenmiştir.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde öncelikle Eski Türkçe kavramı üzerinde durulmuş, daha sonra Orhon Yazıtları ile ilgili genel bilgiler verilerek yazıtlar üzerine yapılmış belli başlı gramer çalışmaları verilmiştir.

İkinci bölümde kip ve kiplik kavramları ile ilgili teorik yaklaşımlar üzerinde durulmuştur. Öncelikle kip ve kiplik ile ilgili bugüne kadar yapılmış önemli tanımlar incelenmiştir. Ardından her iki kavramla ilgili yapılmış tasnifler ele alınmıştır. Bu tasniflerden yola çıkarak bizim oluşturduğumuz kiplik tasnifi ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde Orhon Yazıtlarında bulunan kiplik ifadeleri, ikinci bölümde ortaya koyduğumuz kiplik tasnifine göre incelenmiştir. Öncelikle her bir kiplik başlığından sonra kısaca bu başlığın tanımı yapılmış daha sonra Orhon Yazıtlarında o kiplik türüyle ilgili tespit edilen örneklere ve bu örneklerin açıklamalarına yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde yaptığımız çalışmalardan elde ettiğimiz sonuçlar özetlenmiştir.

Bu çalışma, bize kipliğin semantikle yakından ilgili ve işaretleyicilerini sınırladırmanın pek de mümkün olmadığı bir kavram; kipin ise morfolojik işaretleyicilerini tespit edebildiğimiz semantik bir kavram olduğunu, zaman zaman birbiriyle karıştırılan ya da birbirinin yerine kullanılan bu iki kavramın kesin sınırlarla birbirinden ayrılmayacağını gösterecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Orhon Yazıtları, kip, kiplik.

ABSTRACT

MODALITY EXPRESSIONS IN ORKHON INSCRIPTIONS

YALÇINKAYA, Ezgi

Master,2015

Department Of Turkish Language and Literature

Adviser: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

In this thesis study the definitions of the concepts of mood and modality and the classifications of these definitions were dwelt on and statements of modality in Orkhon Inscriptions were examined in respect of this classification.

The study is consist of four sections.

In the first section, after the concept of Old Turkish was dealt, some general information about Orkhon Inscriptions was told and principal grammar studies related to the inscriptions were mentioned.

In the second section, theoretic approaches on the concepts of mood and modality were discussed. First of all, important definitions about mood and modality that have been established until today were analysed then, classifications related to both of concepts were discussed. On the basis of these classifications, the modality classification that we have established was presented.

In the third section, the statements of modality in Orkhon Inscriptions were analysed in accordance with the modality classification that we have established in section two. At first, after presenting each of the modality title, the title was defined and the identified examples in Orkhon Inscriptions about that kind of modality and the explanations of these examples were discussed.

In the final section, the results that we gained from the analysis we have performed were summarized.

In this study, it is going to be understood that modality is a concept that is closely related to the semantics and it is not totally possible to classify its markers. Additionally, it is also going to be understood that mood is a semantics concept of which we can identify the morphologic markers. This study is going to show us that these two concepts are occasionally intermixed or interchangeable and they can not be disconnected via strict rules.

Key Words: Old Turkish, Orhon Inscriptions, mood, modality.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
ÖNSÖZ.....	xiii
GİRİŞ.....	xv
1. Çalışmanın Konusu.....	xv
2. Çalışmanın Amacı.....	xv
3. Çalışmanın Sınırları.....	xvi
4. Çalışmada Kullanılan Yöntem ve Teknikler.....	xvi

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Eski Türkçe Kavramı.....	1
2. Türk Runik Harfli Metinler.....	3
2. 1. Orhon Yazıtları.....	5
2. 2. Orhon Yazıtları Üzerine Yapılmış Gramer Çalışmaları.....	8

İKİNCİ BÖLÜM

KİP VE KİPLİK İLE İLGİLİ TEORİK YAKLAŞIMLAR.....	10
1. Kip.....	10
2. Kiplik.....	12

3. Kip ve Kiplik Sınıflandırmaları.....	15
3. 1. Kip Sınıflandırmaları.....	15
3. 2. Kiplik Sınıflandırmaları.....	17

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORHON YAZITLARINDA KIPLİK İFADELER.....	23
1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality).....	23
1.1. Bildirmeye Bağlı Bilgi Kipliği.....	23
1. 1. 1. Geniş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	23
1. 1. 2. Şimdiki Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	24
1. 1. 3. Gelecek Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	25
1. 1. 4. Ek-Eyleme Bağlı Bilgi Kipliği.....	25
1. 1. 5. Öğrenilen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	27
1. 1. 6. Görülen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	28
1. 1. 7. Rivayet Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	31
1. 1. 8. Hikaye Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği.....	31
1. 2. Sebebe Bağlı Bilgi Kipliği.....	32
1. 2. 1. Amaca Bağlı Bilgi Kipliği.....	37
1. 2. 2. Şarta Bağlı Bilgi Kipliği.....	39
1. 2. 3. Benzetmeye Bağlı Bilgi Kipliği.....	42
1. 2. 4. Soruya Bağlı Bilgi Kipliği.....	44
2. Yükümlülük Kiplik (Deontic Modality).....	44
2. 1. Emre Bağlı Yükümlülük Kipliği.....	44
2. 2. Şarta Bağlı Yükümlülük Kipliği.....	48

3. Kanıt Kipliği (Alethic Modality).....	49
3. 1. ıkarıma Bağlı Kanıt Kipliği.....	49
3. 2. Tanıksallığa Bağlı Kanıt Kipliği.....	50
3. 3. Mantıksal Zorunluluğa Bağlı Kanıt Kipliği.....	52
3. 4. Amaca Bağlı Kanıt Kipliği.....	54
3. 5. Şarta Bağlı Kanıt Kipliği.....	55
3. 6. Soruya Bağlı Kanıt Kipliği.....	56
4. Devinim Kipliği (Dynamic Modality).....	57
4. 1. İsteğe Bağlı Devinim Kipliği.....	57
4. 2. Dileğe Bağlı Devinim Kipliği.....	58
4. 3. ıkarıma Bağlı Devinim Kipliği.....	58
SONUÇ.....	60
KAYNAKÇA.....	62

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz: Bakınız.

KT D: Kül Tigin Doğu Yüzü.

KT G: Kül Tigin Güney Yüzü.

KT G-D:Kül Tigin Güney-Doğu Yüzü.

KT K: Kül Tigin Kuzey Yüzü.

T B: Tunyukuk Batı Yüzü.

T D: Tunyukuk Doğu Yüzü.

T G: Tunyukuk Güney Yüzü.

T K: Tunyukuk Kuzey Yüzü.

ÖNSÖZ

Türkçede ve dünya diğer dünya dillerinde yapılan araştırmalar incelendiği zaman kip ve kiplik kavramlarının zaman zaman birbiriyle karıştırıldığı ya da birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Kip ve kiplikle ilgili yapılan tanımlar incelendiğinde kipliğin semantikle yakından ilgili ve işaretleyicilerini sınırladırmanın pek de mümkün olmadığı bir kavram; kiplin ise morfolojik işaretleyicilerini tespit edebildiğimiz semantik bir kavram olduğu görülmüştür. Buna bağlı olarak kiplerin, kipliğin morfolojik birer işaretleyicileri olduğu ve bu iki kavramın birbirinden ayrı düşünülmemesi sonucu ortaya çıkmıştır.

Kiplik ile ilgili pek çok sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırmalar içinde en yaygın olarak kiplik, *bilgi kipliği (epistemic modality)* ve *yükümlülük kipliği (deontic modality)* olarak iki ana başlık altında incelenmiştir. Bilgi kipliği konuşurun fikir ve inançlarının, yükümlülük kipliği ise eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların ifadesiyle ilgilidir.

Bilgi ve yükümlülük kipliğinden başka *devinim kipliği (dynamic modality)* ve *kanıt kipliği (alethic modality)* olmak üzere iki kiplik kategorisinden daha bahsedilmektedir. Devinim kipliği isteklerin, niyetlerin, yeterliliğin ifadesiyle ilgilidir. Kanıt kipliği ise kesinlikleri ya da mantıksal zorunlulukları ifade eder.

Palmer, kipliği öncelikle *önerme kipliği (propositional modality)* ve *eylem kipliği (event modality)* olmak üzere iki ana başlığa ayırır. Buna göre önerme kipliği, bilgi kipliğini ve kanıtsallığı (evidential) içine alan bir üst kiplik alanıdır. Eylem kipliği ise yükümlülük kipliği ile devinim kipliğini içine alır (Palmer 2001).

Çalışmamızda Palmer'ın yapmış olduğu bu tasniften yola çıkarak bir tasnif hazırladık ve kipliği dört başlıkta ele alarak inceledik. Bu dört başlığı da kendi arasında Orhon Yazıtlarında geçen kiplik ifadelerine göre yeniden alt başlıklara ayırdık. Her başlıktan sonra kısaca başlığın tanımını ve Orhon Yazıtlarında tespit etmiş olduğumuz örnekleri inceledik. İncelemiş olduğumuz toplam 140 örnekten yola çıkarak gördük ki kip ve kiplik kavramları her ne kadar ayrı ayrı ele alınmaya çalışılsa da bu iki kavramı kesin sınırlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Kip, kiplikten ayrı olarak incelenebilirken kiplik, kipten bağımsız bir kavram değildir. Kip ve kiplikle ilgili yapılan tanımlar incelendiğinde görülüyor ki kiplik semantikle yakından ilgili ve işaretleyicilerini sınırlandırmanın pek de mümkün olmadığı bir kavram iken; kip ise morfolojik işaretleyicilerini tespit edebildiğimiz semantik bir kavramdır. Kipler kipliğin morfolojik bir işaretleyicisi olduğu için de kiplik kipten ayrı düşünülemez.

Son olarak bu çalışmayı hazırlamamda baştan sona bana en büyük desteği sağlayan hocam Doç. Dr. Ferruh AĞCA'ya, teşekkürü bir borç bilirim.

Ezgi YALÇINKAYA

Eskişehir, 2015

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu

Bu çalışma, kip ve kiplik kavramlarının ne olduğu üzerinde durarak Køl Tigin ve Tunyukuk Yazıtlarında geçen kiplik ifadelerin sınıflandırılarak sözdizimsel ve anlambilimsel olarak incelenmesi esasına dayanır.

2. Çalışmanın Amacı

Türkçede ve dünya diğer dünya dillerinde yapılan araştırmalar incelendiği zaman, kip ve kiplik kavramların zaman zaman birbiriyle karıştırıldığı ya da birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun temel sebebi esasında kip ve kipliğin birbirinden ayrı olarak düşünölemeyeceğidir. Kip, kiplikten ayrı olarak incelenebilirken kiplik, kipten bağımsız bir kavram değildir. Kip konusuyla ilgili pek çok çalışma yapılmış ve bu çalışmalarda kip konusu çeşitli başlıklara ayrılarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaların birçoğu birbiriyle benzerlik gösterirken bir kısmı da çeşitli yönleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Kiplikle ilgili olarak kipliğin daha çok kişinin öznel değerlendirmeleri ve tutumları ile ilgili olup karşılıklı diyalog sürecinde ortaya çıktığı; tahmin, çıkarım, varsayım, zorunluluk, gönüllölük, istek, emir vb. anlamlar içeren anlambilimsel bir kategori olduğu düşünölmektedir.

Bu çalışmadaki temel amaç önceden beri birbiriyle karıştırılan ve kesin sınırlarla birbirinden ayrılamayan kip ve kiplik kavramlarına dikkat çekerek kiplik kavramını açıklamaya çalışmaktır.

3. Çalışmanın Sınırları

Bu çalışma Orhon Yazıtlarından olan Køl Tigin ve Tunyukuk Yazıtlarını kapsamaktadır.

4. Çalışmada Kullanılan Yöntem ve Teknikler

Kiplik konusundaki teorik yaklaşımlar dikkate alınarak Orhon Yazıtlarındaki örnekler tespit edilmiş ve bu teoriye göre sınıflandırılarak hem sözdizimsel hem de anlambilimsel bakımdan değerlendirilmiştir. Konunun anlaşılması için metinlerdeki örneklerin tanıklanması yoluna gidilmiştir. Aynı zamanda metin içindeki örneklerin mukayese edilmesiyle kiplik türlerinin sınırları tespit edilmiştir. Bu çerçevede tarihsel karşılaştırmalı dilbilimi metotlarından yararlanılmıştır.

I. BÖLÜM

1. Eski Türkçe Kavramı:

Türk yazı dili tarihinin başlangıç noktası olan Eski Türkçe dönemiyle ilgili olarak pek çok araştırmacı çeşitli tanımlamalar ve tarihlendirmeler yapmıştır.

Genellikle, Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları, Tarım bölgesi ve civarında 6.-10. yüzyıllar arasında kullandıkları dil, Eski Türkçe olarak bilinir. Aynı terimi 6.-13. yüzyıllar arasındaki dönem için kullananlar da vardır(Demir-Yılmaz, 2010: 73).

Eski Türkçe döneminin başlangıç aşaması Köktürkçedir.Köktürkçe, "Türk" adının Türklere ait tarihi kaynaklarda ilk olarak geçtiği, Türkçenin ilk yazılı kaynaklarının bulunduğu ve Türkçenin yapısını gerçek bilgilerle tespit edebildiğimiz ilk dönemdir. Eski Türkçe dönemi, Türk dilinin yazıya geçirildiği Köktürkçe(=Orhun Türkçesi), Uygurca ve Karahanlı yazı dillerini (VII-XIII. yy) kapsar(Ata, 2010: 26).

Eski Türkçenin üç farklı ağzının olduğu kabul edilir ve bu üç yazı dili arasında bazı dilbilgisel farklılıklar bulunur:

1. /ny/ ağzı,
2. /n/ ağzı,
3. /y/ ağzı.

Yazıtlar ile Uygur metinlerini içine alan bu çağ,A. *Köktürk*, B. *Uygur devresiolmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Karamanlıoğlu, 1994: 10). Bu ayrım da yazım yanında bazı ses ve şekil özellikleri de belirleyici olmuştur. Bunların önemlileri şunlardır:*

1. Göktürkçedeki /ny/ sesi Uygurcada /n/ ve /y/ olarak ayrılmıştır.
2. Göktürkçedeki söz içi ve söz sonundaki /b/ sesi Uygurcada /w/ olmuştur.

3. Bütün yardımcı ünlüleri ile bazı çekim ve yapım eklerinin dar ünlüleri *n* ağzında genişler: *ı, i > a, e*
4. Ayrılma hali eki Göktürkçede –DA bulunma-ayrılma hali ekiyle ifade edilirken Uygurcada –*Dıñ* eki kullanılmıştır.
5. Uygurlar döneminde ilgi hali eki hem ünlü hem de ünsüzlerden sonra –*nİñ* şeklindedir.
6. Göktürkçedeki –gmA sıfat-fiil eki yerine Uygurcada –*gII* sıfat-fiil eki kullanılmıştır (Demir-Yılmaz, 2010: 73).

Bu ikili sınıflandırmaya (A. Köktürk, B. Uygur) ek olarak Karahanlı devresini de Eski Türkçe dönemine dahil eden araştırmacılar bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinin diğer iki döneme göre en belirgin farklılığı ise Türklerin bu dönemde İslamiyet’i kabul etmesidir.

Eski Türkçe döneminde ortaya konulmuş yazılı belgeler ise üç şekilde sınıflandırılmıştır:

1. **Göktürk Yazıtları:**Çoyr, Hoytu Tamir, Ongin (İşbara Tamgan Tarkan), İhe-Huşotu (Köl İç Çor), İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan), Bayın Çokto (Tunyukuk), Birinci Orhun (Köl Tigin), İkinci Orhun (Bilge Kağan), İhe-Nur, Hangiday (Sertkaya, 1984: 67-85; Ercilasun, 1985: 57).
2. **Yenisey Yazıtları:** Kırgızların hakim olduğu bölgelerde buldukları için Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olduğu düşünülmektedir. Bunların Göktürk yazıtlarından sonraki döneme ait oldukları sanılmış ise de yeni çalışmalarda daha erken bir dönemde yazıldıkları öne sürülmüştür. Bu yazıtların 7., 6. ve hatta 5. yüzyıllara ait olabileceği varsayılmaktadır. Yenisey yazıtları buldukları yerlere göre Abakan ve Tuva yazıtları olarak iki grupta toplanır (Demir-Yılmaz, 2010: 74).

- 3. Uygur Yazıtları:** Uygurlar dönemine ait yazıtlar şunlardır: Taryat, Tes, Şine-Usu, Somon-Sevrey, Suci, Karabalgasun, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın Temdeg.

2. Türk Runik Harfli Metinler:

Türk Runik alfabesi, Türkler tarafından kullanıldığı bilinen ilk alfbedir. Batıdaki türkologların bu alfabeğe ‘‘Türk Runik alfabesi’’ veya ‘‘Runik’’ demesinin sebebi, bu harflerin *runik* adı verilen eski İskandinav harflerine benzetilmesidir.

Türk Runik alfabesi, 4’ü ünlü, 31’i ünsüz, 3’ü çift ünsüz olmak üzere toplam 38 harften oluşur.

Türk Runik harfli metinler Talat Tekin’in ‘‘Göktürk Alfabesiyle Türkçe’’ (*Tarih ve Toplum, Şubat 1984 veya Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Simurg, Ankara 1997, s. 17-30*) başlıklı makalesinde altı grup olarak sınıflandırılmıştır:

1. Köktürk Yazıtları: II. Köktürk Kağanlığı (682-745) döneminde dikilmiş yazıtlardır:

Köl Tigin (KT-732)

Bilge Kağan (BK-735)

Tonyukuk (T-720-725 veya 732’den sonra)

Çoyren Yazıtı (Ç-688-692)

Küli Çor (KÇ-İhe Hüşötü 719-723)

Ongin (O-Işbara Tarhan 732-735)

2. Uygur Yazıtları:745'te II. Köktürk Kağanlığı tamamıyla yıkılıp onun yerine 840'a kadar devam eden I. Uygur Kağanlığı döneminden kalan runik harfli metinlerdir. Bu grubun malzemesini ise şunlar oluşturur:

Mayan Çor (MÇ-Şine Usu 759-760)

Taryat (Terhin-753)

Karabalgasun (808-821)

Suci (820-840)

Tez Yazıtı (750?)

II. Karabalgasun (825-840)

3. Yenisey Yazıtları: Yenisey ırmağının yukarı taraflarında bugün Rusya'nın Hakas otonom bölgesindeki irili ufaklı mezar taşlarıdır. Bu yazıtların Köktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra buralara hakim olan bazı Köktürk liderleri tarafından diktirilmiş olduğu sanılıyor. Hiçbirinde tarih bulunmayan bu yazıtların fazla yıpranmış ve silik olduklarından Orhun yazıtlarından önce dikildikleri söylene de bu iddia arkeolojik verilerle doğrulanmamıştır. Yeni bilimsel araştırmalar bu yazıtların, Kırgızlar tarafından 9.-10. yy'larda dikildiğini ortaya koymaktadır.

4. Hoytu-Tamir Yazıtları: Sayıları 10 kadardır. Siyasi tarih bakımından önemli bazı cümleler vardır. Bunların Köktürk çağına ait oldukları sanılmaktadır.

5. Talas Yazıtları (Batı Türkistan Yazıtları): Kırgızistan'da Talas ırmağı kenarında yer almış olan bu yazıtlar, yazılış düzeni bakımından diğerlerinden ayrılır. Talas Yazıtlarında satırlar yukarıdan aşağıya ve sağdan soladır. Ayrıca bazı harflerin şekillerinin değişik olması bakımından ilgi çekmektedir. Bu yazıtların dışında Talas vadisinde bir ağaç çubuk üzerine yazılmış Köktürk harfli kısa bir metin de vardır.

6. Doğu Türkistan Yazmaları: Yazmaların bu adla anılmasının sebebi Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunmasından dolayıdır. Bu yazmalar içinde hacim bakımından en önemlisi Irg Bitig'dir. 114 sayfalık bu eserin ilk yayımlayanı W. Thomsen'dir. Thomsen, eserin 9. yy'a ait olduğu tahmininde bulunmuştur (Tekin, 1997: 17-30).

2.1. Orhon Yazıtları:

II. Köktürk Kağanı Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin için dikilen yazıtlar ile İleriş Kağan'dan itibaren devlet adamı olan Tonyukuk adına dikilen yazıtlar, Köktürk alfabesi ile yazılmış yazıtlar arasında en büyükleri olup en az tahribata uğrayanlardır. Bu yazıtlar I. Köktürk Kağanlığı'ndan başlayarak Köktürk devletinin öyküsünü aktarırlar. Başka bir deyişle o devletin siyasi ve kültür tarihini yansıtır (Ata, 2010: 68).

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Mihayloviç Yadrintsev tarafından 1889 yılında Karabalgasun'da Koço Çaydam Gölü civarında, Tonyukuk yazıtı ise F. Klementz tarafından 1897'de Moğolistan'da, Tola ırmağı kenarında bulunmuştur.

2.1.1. Kül Tigin Yazıtı:

Kül Tigin anıtı düşük nitelikli kireç taşı veya mermerden yapılmış dört yüzlü tek parça büyük bir taştır. Taşın yüksekliği 3.75 m'dir. Kül Tigin anıtının bütün yüzleri 2.75 m. boyunda yazıtlarla kaplıdır. Anıtın doğu yüzünde 40 satır, güney ve kuzey yüzlerinde de 13'er satır vardır. Ayrıca anıtın kuzey ve doğu, güney ve kuzey yüzleri ile güney ve batı yüzleri arasındaki kenar kısımlarında da küçük yazıtlar bulunmaktadır.

Anıtın kaplumbağa heykeli biçimindeki mermer kaidesi üzerinde de 8 satırlık, fakat ancak 7-8 kelimesi okunabilen küçük bir yazıt vardır.

Bu anıt, *kón yulka yiti yigirmike*, yani “Koyun yılının on yedisinde” (= 27 Şubat 731) ölen ve hükümdar Bilge Kağanın kardeşi olan Kül Tigin’in anısına dikilmiştir. Kül Tigin’in cenaze töreni *tokuzunç ay yeti otuzka*, yani “Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde” (= 1 Kasım 731) yapılmıştır. Batı yüzündeki Çince yazıt 1 Ağustos 732 tarihinde, Türkçe yazıtlar ise bundan yirmi gün sonra, yani 21 Ağustos 732’de tamamlanmıştır. Buna göre anıtın dikiliş tarihi de 21 Ağustos 732 olmalıdır (Tekin, 2017:7).

71 satırdan oluşan Kül Tigin bengü taşının yazarı Bilge Kağan’dır. Olaylar Bilge Kağan tarafından anlatılmaktadır. Bengü taş ve barkın duvarları üzerine yazıyı bizzat yazan veya yazılmasına nezaret eden, Kül Tigin’le Bilge’nin yeğeni Yollug Tigin’dir.

Kül Tigin bengü taşı, Türk edebiyatının sanatkarâne üslupla yazılmış ilk eseridir. Muharrem Ergin’in belirttiği “yalın ve keskin üslup, hükümdarane eda ve ihtişamlı hitap tarzı” anıtta hemen kendisini hissettirmektedir. Bilge Kağan, Türk milleti için olduğu kadar kendisi için de çok büyük bir mana ve değer ifade eden kahraman kardeşi Kül Tigin’in ölümü üzerine gözünden yaşlar dökmek, haykırıp feryat etmek istemekte; fakat işgal ettiği mevkii, bütün yakınlarının, beylerinin ve milletin üzerindeki sorumluluğu buna mani olmaktadır. Böyle bir trajik halin birkaç kelime içinde bu kadar veciz şekilde anlatılması, edebiyatımızın ilk yazılı örnekleri için çok yüksek bir edebi değer ifade eder (Ercilasun, 2006: 131).

2.1.2. Bilge Kağan Yazıtı:

Bilge Kağan anıtı Kül Tigin anıtından birkaç cm. daha yüksektir. Ancak, bu anıt, Kül Tigin anıtına göre çok daha kötü durumdadır. Anıtın doğu yüzünde 41 satırlık, çok daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde ise 15’er satırlık Türkçe yazıt bulunmaktadır. Bilge Kağan anıtının batı yüzünde de Kül Tigin anıtında olduğu gibi Çince bir yazıt vardır. Ancak, bu yazıt büyük ölçüde tahribata uğradığından pek az bir kısmı okunabilmiştir (Tekin, 2010: 7-8).

Bu anıt, 11 yıl onunç ay altı otuzka, yani “Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında” ölen hükümdar Bilge Kağan’ın anısına Bilge Kağan’ın küçük oğlu Tengri Kağan tarafından diktirilmiştir.

2.1.3. Tonyukuk Yazıtı:

Tonyukuk yazıtı, İkinci Türk Kağanlığının büyük devlet ve siyaset adamı Bilge Tonyukuk Buyla Baga Tarkan’ın kendi adına sağlığında yazdırıp diktirmiş olduğu aynı boyutta iki yazılı taştan ibarettir (Tekin, 1994: IIV).

Tonyukuk yazıtı, F. Klementz tarafından 1897’de Moğolistan’da, Tola ırmağı kenarında bulunmuştur.

Tonyukuk yazıtı aynı boyda, dört yüzlü iki dikilitaş halindedir. Bu yazıtın dikildiği tarihin yazılı olduğu yer fazlasıyla tahrip olduğundan bu konuda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür.

V. Thomsen, Tonyukuk yazıtının dikiliş yılı olarak 725 yılını kabul ederken bu konuda Türkiye’de tek çalışmayı yapan Talat Tekin, 720-725 yılları arasını kabul eder. Ancak, en azından Köl Tigin yazıtının dikildiğini gören Tonyukuk’un buna bir tepki olarak kendi yazıtını diktirdiği olasılığı da gözden uzak tutulmamalıdır; yani yazıtın 732’de veya ondan birkaç yıl sonra dikilmiş olması da mümkündür. Yazıttaki üslup farklılığının bir nedeni de budur. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında canlı, heyecanlı, parlak ve etkileyici bir üslup hakim iken Tonyukuk yazıtında daha ciddi, seçkin sözler ve ifadeler yer almaktadır (Ata, 2010: 69).

Tonyukuk yazıtının kimin tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Yazıtın Tonyukuk hayattayken kendisi tarafından yazdırıldığı düşünülmektedir. Yazıt, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yazılış istikameti ve birtakım işaretler bakımından farklılıklar taşır. Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında satırlar diziliş bakımından aşağıdan yukarıya sıralanmışken Tonyukuk yazıtında bunun tersi istikamettedir.

Bilge Tonyukuk, Türk hatıra edebiyatının ilk temsilcisi ve ilk Türk tarihçisidir. İki parça halindeki 62 satırlık bengu taşında, içinde bulunduğu olayları sade ve sanatsız bir şekilde, halk diliyle anlatır. Zaman zaman ayrıntılar üzerinde durmakla beraber genellikle vak'aları sözü uzatmadan, ana çizgileriyle verir; yeri geldikçe milletin ders alması için öğütlerde bulunur; bazen de atasözlerine ve deyimlere başvurur (Ercilasun, 2006: 131).

2.2. Orhon Yazıtları Üzerine Yapılmış Gramer Çalışmaları

Asım, Necip (1924). *Orhon Abideleri*, İstanbul.

Aydarov, Gubeydulla (1971). “Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyukskoy pis'mennosti” VIII v., Alma-Ata.

Bazin, L. (1991). *Les Systemes chronologiques dans le monde turc ancien*, Budapest, Paris.

Bold, L. (1990). *BNMAU-ın Nutag Dah Hadnı Biçees (Tureg Biçgiyn Dursgal)*, Ulaanbaatar.

Clauson, S. G. (1973). “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar”, çev. İnci Enginün, TM, 18, 141-148.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to The Lexion, I, II*, Wiesbaden.

Ergin, Muharrem (1970). *Orhon Abideleri*, Boğaziçi, İstanbul.

Gabain, A. Von (1941). *Altürkische Grammatik*, Leipzig.

(1959). *Das Altürkische*, PhTF (Fundamenta) I, Wiesbaden.

Kononov, A.N. (1980). “Grammatika yazıka tyurskih runičeskih pamyatnikov” (VII-IX vv.), Leningrad.

Kormuşin, İ. V. (1997). *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii*, Moskva.

Orkun, H. Namık (1936-1941). *Eski Türk Yazıtları I-IV*, İstanbul.

Öztuna, Yılmaz (1972). “Orhun Abideleri”, Hayat Tarih Mecmuası, 2, Ağustos, 4-7.

Recebov, E.; Memmedov, Y. (1993). *Orhon Yenisey Abideleri*, Bakı.

Rybatzki, V. (1997). *Die Tonyuquq-İnschrift*, Szeged.

(2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.

Şerbak, A. M. (2001). *Tyurskaya runika*, Sankt-Peterburg.

Tekin, Talat (1968). “A Grammar of Orkhon Turkic”, İndiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington.

(1988). *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.

(1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara.

(2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Simurg, Ankara.

(2003). *Orhon Yazıtları*, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul

II. BÖLÜM

KİP VE KIPLIK İLE İLGİLİ TEORİK YAKLAŞIMLAR

Türkçede ve dünya diğer dünya dillerinde yapılan araştırmalar incelendiği zaman kip ve kiplik kavramların zaman zaman birbiriyle karıştırıldığı ya da birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun temel sebebi esasında kip ve kipliğin birbirinden ayrı olarak düşünülmemesidir. Kip, kiplikten ayrı olarak incelenebilirken kiplik, kipten bağımsız bir kavram değildir.

1. KİP

KOCAMAN, kipi çok yönlü bir kavram olduğunu belirtir ve kipi anlaşılmasında yalnızca kelimelerin değil, cümlelerin de göz önüne alınması gerektiğini söyler (Kocaman, 1982: 85).

Kip ifadesi ile ilgili çeşitli çalışmalarda bazen birbirine yakın bazen de farklılaşan tanımlar yapılmıştır. Bu çerçevede kip ifadesi ile ilgili yapılmış tanımlamalar şöyledir:

“Konuşmacının, aktardığı içerik karşısındaki tutumdur. Ne var ki bu tutum birbirinden çok değişik bakış açılarına dayanabilir. Gerçek-gerçek değil, bildirme-istem/koşul-buyruk, niyet, sitem, inanmama, kesinlik, bir olayın gerçekleşmesinin mümkün olması, istenmesi gibi karşıtlıklar açısından değerlendirilebilir. Gene başka bir ayırım içeriğinin izlenirliği ya da izlenmezliği karşıtlığına dayanabilir.”(Akerson, 1994: 82).

“Eylemin bildirdiği devininin, oluşumun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda, ne yolda yansıtıldığını gösterir. Bir bakıma açıklamada beliren ruh durumu da denilebilir.”(Aksan, 1995: 263).

BYBEE, kipi kipliğin ifadesi olan morfolojik bir kategori olarak nitelendirir (Bybee, 1995: 2).

“Kip yahut şekil, fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir. Fiil kiplerinin hepsi yalnız kip veya şekil göstermez, bunlardan bazıları aynı zamanda zaman da ifade eder.” (Ergin, 1998: 134).

Bunlardan başka KARABAĞ’a göre kip, ifade kabul edilen veya tasarlanan şeklidir. Ona göre bir kip birden fazla kipsel değer anlatabilir (Karabağ, 2000: 276).

GENCAN, fiilerin zaman ve anlam özelliklerine göre değişik biçimlere girdiğini söyler (Gencan, 2001: 304).

DELİCE’ye göre kip, adına fiil denilen kelime türünün söz dizimi içindeki görünümelerini değiştiren ve belirleyen kavramlardan biridir (Delice, 2002: 201).

“Kipler, herhangi bir olay, iş ya da durumla ilgili bildirme-betimleme-bilgilendirme ve bu olay, iş ya da durumla ilgili fikir belirtme, çıkarım yapma, varsayımda, öneride bulunma vb. işlevlerde kullanılır.”(Kaya, 2004: 90).

“Konuşmacının önermeye kattığı tutumu sunan kategoridir ve zaman ile görünüşten konuşmacı odaklı olmakla bu açıdan farklıdır. Konuşmacı tümceye bildirme, gereklilik, istek, dilek, emir, olumsuzluk, soru, öğüt, uyarma, amaç, yeterlilik, olasılık, olanak, izin, yasaklama, şüphe, koşul, potansiyel gibi kavramları kategoriyel yollarla katabilir.”(Uzun, 2004: 150).

“Fiil kök veya gövdesinin gösterdiği oluş ve kılışın zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi”dir. “ Fiiller şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına kip denir.”(Korkmaz, 2007a: 569).

“Eğer konuşan, dinleyen ya da kendisinden söz edilenin yaptığı fiilin dildeki kullanılışlarına göre düzenlenen bir anlatım biçimiye, kipi söz konusu bu kişilerin ruh durumlarıyla ilgili bir olgu olduğu sonucu çıkarılabilir.”(Hacıömeroğlu, 2007: 479).

EDİSKUN, zaman ve tarzın kipi oluşturduğunu ifade eder (Ediskun, 2007: 170).

BANGUOĞLU'na göre kip, birleşik fiil çekimidir. Ona göre bildirme, anlatma, şart ve söylenti olmak üzere dört kip vardır (Banguoğlu, 2007: 440).

“Kipler emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul vb. anlamların ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikleşmiş, morfolojik kategorilerdir ve fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilir.”(Demir, 2008: 17).

Bütün bu tanımlar incelendiğinde kip ile ilgili iki farklı önerme karşımıza çıkar: İlk önermeye göre kip daha çok zaman kavramıyla ilgilidir ve gramatikal bir işaretleyicidir. İkinci önerme ise kipi yalnızca morfolojik bir işaretleyici olmayıp aynı zamanda semantikle de ilgili bir kavram olduğunu söyler. İkinci grup bu bakış açısına göre kip, hem anlambilim hem de morfoloji ile ilgilidir.

Kip ile ilgili yapılmış tanımları inceledikten sonra ortaya atılan belli başlı görüşleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Kip, konuşmacının aktardığı içerik karşısındaki tutumdur.
2. Kip, kipliğin ifadesi olan morfolojik bir kategoridir.
3. Kip, kişilerin ruh durumuyla ilgilidir.
4. Zaman ve tarz kipi oluşturur.
5. Kip, hem anlambilim hem de morfoloji ile ilgilidir.
6. Kip, zaman ve şahsa bağlıdır.

2. KİPLİK

Otto Jespersen (1860-1943), *The Philosophy of Grammar*'da (Gramer Felsefesi) kipler (moods) başlığı altında modern kiplik çalışmalarındaki bazı kabulleri sorgulamış ve kendinden sonraki kiplik incelemelerine dayanak oluşturacak önerilerde bulunmuştur. Özel olarak kiplik kavramından söz etmese de kip kavramını ele alışı ve sınıflandırması (1. *istek ifadesi içerenler*, 2. *istek ifadesi*

içermeyenler)bakımından O. Jespersen dil bilimsel kiplik incelemelerinde üzerinde durulması gereken isimlerden biridir (Kerimoğlu 2011: 32).

O. Jespersen, kipten söz etmek için belirli zihin tutumlarının fiilin yapısında olması gerektiğine dikkat çekmiştir (Jespersen 1924: 313).

LYONS'a göre kiplik, konuşurun görüş ve tutumlarının konuşmasına yansımadır (Lyons, 1977: 452).

VARDAR, kipliği konuşucu ile dinleyici arasındaki bildirişimin türüne göre tümcenin içerdiği yapının özelliği olarak tanımlar ve kipliğin olumlu ya da olumsuz bildirme tümcesi, olumlu ya da olumsuz soru tümcesi, olumlu ya da olumsuz buyurma ya da dilek tümcesi, dolaylı ya da dolaysız anlatımdan oluştuğunu belirtir (Vardar, 1980: 104).

KILIÇ, kipliği önermenin belirttiği içeriğin değeri ve geçerliliği karşısında konuşulan veya anlatılan olayın katılımcısının, başka bir deyişle konuşur veya anlatı kahramanın fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren bir anlambilim kategorisi olarak tanımlamıştır (Kılıç, 2004: 2).

KARABAĞ'a göre kiplik, fiil tarafından belirlenen bir olayın veya hareketin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünüldüğünü ifade eder ve buna ek olarak kipliğin daha çok diyalog sürecinde ortaya çıktığını, bu sebeple de dildeki karşılıklı etkileşimleri gösterdiğini belirtir (Karabağ, 2000: 275).

PAPAFRAGUO, kipliğin halihazırda bulunmayan olay ve durumların veya hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olayların konuşulabilmesini sağladığını belirtir (Papafraguo, 2000: 3).

YARAR, kipliğin konuşurun öznel değerlendirmesi ile ilgili olduğunu, kiplerin ise bu öznel değerlendirmenin eylem eklerine yansımaları olarak gösterir (Yarar, 2001: 89).

GÜNAY, kipliği, yüklemi değiştiren bir durum olarak tanımlar ve kişinin kendi isteği ya da dışarıdan gelen bir baskıdan dolayı eylem yapması, bir başka özne tarafından yapmaya zorlanması ya da öznenin kendi yetenek ve isteklerinin ortaya çıkmasını belirten sözcükler olarak değerlendirir (Günay, 2001: 27).

PALMER' e göre kiplik, konuşurun aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delillerini gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar (Palmer, 2001).

DEMİR: “*Kiplik, konuşurun, tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar.*” (Demir, 2008: 18).

ÇÜRÜK, kipliği konuşurun ifade edilen önermeye karşı ne yaptığını; önerme hakkındaki bilgi durumunu, öznel bakışını, görüş ve duygularını içeren anlambilimsel bir ulam olarak tanımlar (Çürük, 2010: 59).

İMER, kipliği bir konuşmacının karşılıklı bildirişiminde bir olay ya da durum karşısındaki tutumu olarak açıklar (İmer, 2011: 4, 5).

KERİMOĞLU, kipliği konuşur ve konuştukları ilişkisine dayanan söz edimi tartışmalarını da yansıtan bir kavram olarak açıklar ve kipliğin her cümlede bulunduğunu belirtir (Kerimoğlu, 2011: 4, 5).

Yukarıdaki tanımlara bakıldığında kiplikle ilgili olarak kipliğin daha çok kişinin öznel değerlendirmeleri ve tutumları ile ilgili olup karşılıklı diyalog sürecinde ortaya çıktığı; tahmin, çıkarım, varsayım, zorunluluk, gönüllülük, istek, emir vb. anlamlar içeren anlambilimsel bir kategori olduğu sonucuna ulaşılabilir. Kiplik, kipten ayrı bir kavram olmadığı için bazen zaman da bildirebilir. Kipliğin cümlede morfolojik eklerden (kipler) başka çeşitli işaretleyicileri bulunabilir. Bu işaretleyiciler yüklemler, sözler, zarflar gibi gramatik kategoriler olabileceği gibi cümlelerin ya da cümle içindeki kelimelerin sıralanışından da oluşabilir. Bunun yanında söylemle ilgili farklılıklar, vurgu ve tonlamalar, karşılıklı diyalogun içeriği de kipliğin bir işaretleyicisi olabilir. Buradan yola çıkarak kiplik kavramını kipten ayrı düşünemeyeceğimizi ve kipliğin tamamıyla kişinin kendi öznel dünyası ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Sıraladığımız kip ve kiplik tanımları bize gösteriyor ki kiplik semantikle yakından ilgili ve işaretleyicilerini sınırlandırmanın pek de mümkün olmadığı bir kavram iken; kip ise morfolojik işaretleyicilerini tespit edebildiğimiz semantik bir kavramdır. Kipler kipliğin morfolojik bir işaretleyicisi olduğu için de kiplik kipten ayrı düşünülemez. Kipliğin cümleye bazen zaman anlamı katması da bu sebepten ortaya çıkar.

3. Kip ve Kiplik Sınıflandırmaları:

3. 1. Kip Sınıflandırmaları:

Kip konusuyla ilgili pek çok çalışma yapılmış ve bu çalışmalarda kip konusu çeşitli başlıklara ayrılarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaların birçoğu birbiriyle benzerlik gösterirken bir kısmı da çeşitli yönleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Şimdi kip ile Türkiye’de yapılan sınıflandırmalardan bazılarını inceleyelim:

Muharrem ERGİN, “Türk Dil Bilgisi” eserinde kip konusunu iki başlıkla inceler: *“Nesnelerin yaptıkları hareketler iki çeşittir: ortaya çıkan veya çıkacak olan hareket, ortaya çıkması tasarlanan hareket (açtı ve açsa gibi). Bu iki hareket şeklini karşılamak için fiil kök veya gövdesi ayrı ayrı şekillere girer. Şu halde bir kısım fiil şekilleri ortaya çıkan veya çıkacak olan bir hareketi bildirirler. Bu fiil şekillerine bildirme kipleri adını veriyoruz. Fiil şekillerinin diğer bir kısmı ise tasarlanan bir hareketi ifade ederler. Bunlara da tasarlama kipleri adını veriyoruz.”*(Ergin, 2006: 288-289).

Ergin’in yaptığı bu tasnife göre bildirme kipleri zaman gösterir, bu sebeple kipleri yapan şekil ekleri aynı anda zaman ekleridir. Beş tane bildirme kipi yani zaman vardır: geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman.

Ergin, tasarlama kiplerinde ise zaman ifadesi olmadığını belirtir. Dört tasarlama kipinden yani fiil şeklinden bahseder: şart, istek, gereklilik, emir.

Tahsin BANGUĞLU, “ Türkçenin Grameri” adlı eserinde kip konusunu iki farklı başlık altında ele almıştır. Öncelikle kipi fiillerde zaman başlığı altında incelemiştir. Ona göre Türkçede basit, bildirme tarzında 9 zaman, dolayısıyla 9 kip vardır: 1. geçmiş, 2. şimdiki zaman, 3. gelecek, 4. dolaylı geçmiş, 5. geniş zaman, 6. dilek-şart, 7. istek, 8. gereklilik, 9. buyuru. Bunlardan ilk beşine ‘’asıl zaman kipleri’’, son dördüne ‘’uyarı kipleri’’ adını vermiştir (Banguoğlu, 2007: 443).

Banguoğlu, bundan başka kip konusunu “Çevrik Kipler” başlığı altında ele almıştır. Banguoğlu bu konuyla ilgili “... çekimli fiiller dışında bitmiş fiil karakterinde zamana bağlı fiil şekilleri daha vardır. Bunlardan göze çarpan ve çok kullanılanları farklı bir anlatım getirmiş olmaktan ziyade bir kip için **çevrik söz (periphrase)** niteliği taşırlar. Yazı dilimizde anazamanları karşılamak üzere üç şekil dikkati çeker:

1. *İçişleri Bakanı dün Ankara'dan şehrimize gelmiştir.*
2. *Marmara bölgesinde şiddetli lodos fırtınası hüküm sürmektedir.*
3. *İşçi ikramiyelerinin dağıtımına pazartesi günü başlanacaktır.*

*Bu kullanım 3. kişi çokluklarında da yaygındır (gitmişlerdir, çalışmaktadırlar, kalacaklardır). Gerçekte bunlar geçmiş geldi, gittiler, şimdiki zaman sürüyor, çalışıyorlar, gelecek başlanacak, kalacaklar anlamındadır. Onlara **çevrik kipler(temps periphrastique)** adını veririz.”*(Banguoğlu, 2007: 450-451).

Zeynep KORKMAZ’ın, “Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi” adlı eserinde yaptığı kip sınıflandırması Türk gramer kitaplarında genel kabul gören bir sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmada Korkmaz, kipi temel iki başlığa ayırmıştır. Bunlardan ilki A. Bildirme Kipleri’dir. Burada 1. görülen geçmiş zaman kipi, 2. duyulan geçmiş zaman kipi, 3. şimdiki zaman kipi, 4. gelecek zaman kipi, 5. geniş zaman kipi bulunur. İkinci ana başlık ise B. Tasarlama Kipleri’dir. Burada ise 1. istek kipi, 2. emir kipi, 3. dilek-şart kipi, 4. gereklilik kipi bulunur. Bu iki temel başlık dışında ayrıca Korkmaz, Ek-Fiilin Kipleri, Birleşik Kipli Fiiller ve Katmerli Birleşik Kipler başlıkları altında da kip konusunu genişletmiştir (Korkmaz, 2009).

Süer EKER ise kip hakkında şunları söyler ve şöyle bir sınıflandırma yapar: “Kip, eylemlerin zaman, kişi ve anlam özelliklerine göre eklerle biçimlenen dil

bilgisi kategorisidir. Türkçede kipler esas olarak ikiye ayrılır: haber (bildirme) kipleri ve tasarlama (istek) kipleri. Haber kipleri geniş zaman, şimdiki zaman, görülen (belirli) geçmiş zaman, duyulan (belirsiz) geçmiş zaman ve gelecek zaman; tasarlama kipleri dilek/şart, istek, gereklilik ve emir kiplerinden oluşur.” (Eker, 2010: 340).

Bu tanımlardan yola çıkarak kip, eylemin ne şekilde ve hangi zamanda yapıldığını gösteren morfolojik bir dil kategorisidir ve temel olarak ikiye ayrılır:

A. Haber (Bildirme) Kipleri:

1. Şimdiki Zaman Kipi
2. Geniş Zaman Kipi
3. Gelecek Zaman Kipi
4. Görülen Geçmiş Zaman Kipi
5. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

B. Tasarlama (İstek) Kipleri:

1. Dilek-Şart Kipi
2. Emir Kipi
3. İstek Kipi
4. Gereklilik Kipi

3. 2. Kiplik Sınıflandırmaları:

Lakoff'agöre kiplik ifadelerin anlamlandırılmasında semantik çevre, mantıksal yapı, bağlam (konuşur ve dinleyicinin paylaştığı ortak varsayımlar, cümlenin öncesinde ve sonrasında söylenen ifadeler), söylem katılanlarına ilişkin toplumsal durum, konuşurun dinleyici üzerinde uyandırmak istediği etki vb. dilin ve iletişimin farklı düzeyleri önemsenmelidir (Lakoff 1972).

Kiplik ile ilgili yapılan pek çok sınıflandırma bulunmaktadır. Bu sınıflandırmalardan en yaygın olan ve en çok kabul gören anlayışa göre kiplik, *bilgi kipliği (epistemic modality)* ve *yükümlülük kipliği (deontic modality)* olarak iki ana başlık altında incelenebilir. Bilgi kipliği konuşurun, bilginin gerçekliğine dair tutum ve yargısını yansıtır. Yükümlülük kipliği ise ifadenin daha çok söylem gücü üzerinde durur. Zorunluluk, izin, taahhüt vb. eyleyicinin sorumlu olduğu davranışları bildirir. Özetle bilgi kipliği konuşurun fikir ve inançlarının, yükümlülük kipliği ise eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların ifadesiyle ilgilidir (Lyons 1977).

Yükümlülük kipliği ifadeleri konuşur, eyleyici ve katılımcıların durumuna göre dış katılımcılı ve iç katılımcılı (van der Auwera-Plungian 1998, van der Auwera-Vittrant-Kehayov 2009) eyleyici odaklı ve konuşur odaklı (Bybee-Perkins-Pagliuca 1994, Bybee-Fleischman 1995) olarak farklı adlarla da ele alınmıştır. Bu tartışmaların temelinde isteğe dayanan ifadelerde konuşur ve eylem arasındaki ilişkilerin farklı olması yatmaktadır (Kerimoğlu 2011: 117).

Coates, “*Modal Meaning: the Semantic-Pragmatic Interface*” adlı çalışmasında kipliği, etkileşimli toplum dilbilim alanından elde edilen kavrayış biçimini, konuşurun konumlandığı anlamı, söylemi dikkate alarak incelediği görülür (Coates 1990: 53-63).

Bybee, kipliği dört kategoriye ayırarak inceler: Bilgi kipliği (epistemic modality), eyleyici odaklı kiplik (agent-oriented modality), konuşur odaklı kiplik (speaker-oriented modality) ve bağımlı cümle kipliği (subordinating modality). Eyleyici odaklı kiplik, eyleyicinin ana cümlenin yüklemine belirtilen eylemi gerçekleştirmesi yönünde iç ve dış koşulların bulunduğu kipliktir. Zorunluluk, gereklilik, dilek ve yeterlilik bu kipliğe girer. Konuşur odaklı kiplikte ise eyleyiciyi harekete geçiren iç ya da dış koşullar değil, konuşur tarafından empoze edilen söylem gücüdür. Bağımlı cümle kipliği ise bütün bu kiplik ifadelerin ana cümlede değil yan cümledeki ifadesiyle ilgilenir (Bybee 1994: 177, 178, 179, 180).

Bilgi ve yükümlülük kipliğinden başka *devinim kipliği (dynamic modality)* ve *kanıt kipliği (alethic modality)* olmak üzere iki kiplik kategorisinden daha bahsedilmektedir. Devinim kipliği isteklerin, niyetlerin, yeterliliğin ifadesiyle

ilgilenir. Kanıt kipliği ise kesinliklerin ya da mantıksal zorunlulukları ifade eder (Papafraguo 2000, Sweetser 1990).

Bu araştırmacılara ek olarak Portner, de “*doğruluk kipliği (alethic modality)*” türünden bahseder. Bu terim modal mantık kökenli terimlerden biridir ve bilgi, yükümlülük gibi diğer bütün kiplik türlerini dışlayarak “doğruluğun farklı biçimleri” ne odaklanır (Portner 2009: 10).

Bu kiplik türü, bilgi kipliğine yakın bir kategori olmakla birlikte bilgi kipliğinden farklı olarak “önermenin doğruluğu” ile ilgili bir kategoridir. Bilindiği gibi bilgi kipliği önermeyi bilgi ve güven yönünden ele almaktadır. Doğruluk kipliğinde önermenin doğru olup olmadığı öne çıkar (Kerimoğlu 2011: 135).

Palmer, kipliği öncelikle *önerme kipliği (propositional modality)* ve *eylem kipliği (event modality)* olmak üzere iki ana başlığa ayırır. Buna göre önerme kipliği, bilgi kipliğini ve kanıtsallığı (evidential) içine alan bir üst kiplik alanıdır. Eylem kipliği ise yükümlülük kipliği ile devinim kipliğini içine alır (Palmer 2001).

Palmer’in tasnifine göre kiplik şu şekilde incelenebilir:

1. Önerme Kipliği (Propositional Modality)

1. 1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)

1. 1. 1. İhtimal (Speculative)

1. 1. 2. Çıkarım (Deductive)

1. 1. 3. Varsayım (Assumptive)

1. 2. Kanıt Kipliği (Evidential Modality)

1. 2. 1. Aktarım (Reported)

1. 2. 2. Duyum (Sensory)

2. Eylem Kipliği (Event Modality)

2. 1. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)

2.1.1. İzin (Permissive)

2.1.2. Zorunluluk (Obligative)

2.1. 3. Emir (Commissive)

2. 2. Devinim Kipliği (Dynamic Modality)

2.2.1. Yeterlilik (Abilitive)

2.2.2. Gönüllülük (Volitive)

Bahsi geçen bir diğer kiplik türü de “*duygu kipliği (boulamaic modality)*” dir. Konuşurun ifadelerine dair beğenme ya da beğenmeme derecesiyle ilgilidir. Bu kiplik türünü Kiefer (1997: 242) konuşurun isteklerini bildiren bir kiplik türü olarak tanımlar.

Kiplik incelemelerinde genel olarak bilgi kipliği içerisinde değerlendirilen ve “kanıta dayalılık kipliği (evidentiality modality)” olarak adlandırılan kiplik türü ifadenin dayandığı kanıtın doğasıyla ilgili bir kategoridir (Mushin 2001: 35-36). Konuşurun bilgiyi hangi yollarla (kendisinin duyması, görmesi; ikinci bir kişiden duyması vb.) edindiği konusuna odaklanır (Aikhenvald 2003:1). Palmer ise bu kiplik türünün önerme kipliğinin bir alt kategorisi olarak incelemiştir.

Yükümlülük ve devinim kipliğinin bir üst başlığı olarak ele alınan bir kiplik türü de “*kök kiplik (root modality)*” terimidir. Bu kiplik türü farklı bir ölçüye dayanmayıp yükümlülük ve devinim kipliğini kapsayan ve bilgi kipliği dışında kalan alan için önerilmiştir. Terimi kullanan başlıca araştırmacılar Nuyts, Coates, Sweetser’dir.

Bybee-Perkins-Pagliuca (1994) cümlelerin birleşme biçimlerinin de kiplik incelemelerinde önemli bir yer tuttuğunu ileri sürerek yardımcı cümle kipliği kavramını literatüre kazandırmışlardır. Bybee-Perkins-Pagliuca (1994)’te yardımcı cümle kipliği, konuşur odaklı kiplik, eyleyici odaklı kiplik ve bilgi kipliği ile birlikte dört temel kiplik kategorisinden biri olarak ele alır (Kerimoğlu 2011: 141).

Bu kiplik türü (1994)’te her ne kadar farklı bir başlık altında incelense de söz konusu yardımcı cümle kipliği işaret ettiği anlam alanı farklı olan bir kiplik türü değildir. Yardımcı cümlelerdeki kiplik türlerine (bilgi kipliği, konuşur odaklı vb.) odaklanan kapsayıcı terimdir (Nuyts 2006: 8).

Yukarıda verdiğimiz birkaç tasniften özellikle de Palmer'in yapmış olduğu tasniften yola çıkarak oluşturduğumuz tasnife göre kipliği:

1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)
2. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)
3. Kanıt Kipliği (Alethic Modality)
4. Devinim Kipliği (Dynamic Modality)

şeklinde incelemek mümkündür. Böyle bir ayrımı yaptıktan sonra bilgi, yükümlülük, devinim ve kanıt kipliklerini, çalışmamızdaki cümleleri (Orhon Yazıtları) daha kolay inceleyebilmek adına kendi arasında tasnif ettik:

1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)
 1. 1. Bildirmeye Bağlı Bilgi Kipliği
 1. 2. Sebebe Bağlı Bilgi Kipliği
 1. 3. Amaca Bağlı Bilgi Kipliği
 1. 4. Şarta Bağlı Bilgi Kipliği
 1. 5. Benzetmeye Bağlı Bilgi Kipliği
 1. 6. Soruya Bağlı Bilgi Kipliği
2. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)
 2. 1. Emre Bağlı Yükümlülük Kipliği
 2. 2. Şarta Bağlı Yükümlülük Kipliği
3. Kanıt Kipliği (Alethic Modality)
 3. 1. Çıkarıma Bağlı Kanıt Kipliği
 3. 2. Tanıksallığa Bağlı Kanıt Kipliği
 3. 3. Mantıksal Zorunluluğa Bağlı Kanıt Kipliği
 3. 4. Amaca Bağlı Kanıt Kipliği
 3. 5. Şarta Bağlı Kanıt Kipliği

3. 6. Soruya Bağlı Kanıt Kipliği
4. Devinim Kipliği (Dynamic Modality)
 4. 1. İsteğe Bağlı Devinim Kipliği
 4. 2. Dileğe Bağlı Devinim Kipliği
 4. 3. ıkarıma Bağlı Devinim Kipliği

III. BÖLÜM

ORHON YAZITLARINDA KIPLİK İFADELERİ

1. Bilgi Kipliği (Epistemic Modality)

Konuşurun tutumunu ve aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını; bu tür tutum ve yargıların ifadesini konu alan kipliktir (Palmer, 2001: 8). Bu kiplik türünde tahmin, çıkarım, varsayım, şart, amaç, sebep, duyum ve aktarım anlamları bulunabilir.

Orhon Yazıtlarında tespit ettiğimiz bilgi kipliği ifadelerini şu şekilde sınıflandırdık:

1. 1. Bildirmeye Bağlı Bilgi Kipliği:

Konuşurun kendine ait olan cümlelerinde herhangi bir şart, amaç, sebep, benzetme vb. anlamlar taşımadan yalnızca bir zamana bağlı olarak yani bir zaman ekiyle ya da zaman eki olmadan (ek-fiil) ifade edilen bilgi kipliği türüdür. Bu ifadeler zaman anlamı yanında duyum, aktarım, tahmin, çıkarım, varsayım anlamları da taşıyabilir. Kök Türk Yazıtlarında bildirmeye bağlı bilgi kipliği örneklerini şu şekilde tasnif ederek inceledik:

1. 1. 1. Geniş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Konuşurun öznel ifadelerinin geniş zaman ile ifade edildiği bilgi kipliği türüdür.

(1) *Ol amtu anyıg yok* “Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller.” (KT G 3).

Yukarıdaki cümlede herhangi bir fiil çekimi olmaksızın, isim öbeğinin yok ile işaretlendiği bir durum söz konusudur. Buna göre özne, nesnenin hangi durumda olduğunu, öznel bakış açısıyla dile getiriyor. Herhangi birisinin ya da grubun hangi durumda olduğuna dair bütün ifadeler öznel ve gerçek dışıdır. Konuşur bu cümlesinde zaman anlamının yanında bir tahminini de (“*Onlar hiç de kötü durumda değiller*”) dile getirmiştir.

Dolayısıyla “*onların kötü halde olmamaları = iyi halde olmaları*”, anlatıcıya göre ifade edilmiştir. Bu sebeple anlatıcının ifadesinde bildirmeye (geniş zaman) bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(2) *Türük bodun tokurkak sen* “(Ey) Türk milleti (sen) **tok gözlüsün.**” (KT G 8).

Yukarıdaki örnekte anlatıcı, yine Türk milleti ile ilgili bir durum tespiti yapmaktadır. Anlatıcıya göre Türk milleti tok gözlüdür. “*tok gözlü olma*” hali, kişiden kişiye değişen öznel bir ifadedir. Anlatıcıya göre “*tok gözlü olan*” bir grup, başka birine göre “*tok gözlü olmayabilir.*” Dolayısıyla geniş zaman çizgisinde anlatıcıya bağlı öznel bir yaklaşım söz konusudur. Anlatıcı, Türk milletinin bu özelliğini, sürekli olan, her zaman olan bir durum olarak geniş zaman ifadesiyle dile getirmiştir. Buna göre cümledeki “*tok gözlü olmama*” ihtimalini de dikkate alarak, (2)’de geniş zamandaki bildirmeye bağlı bilgi kipliğinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

1. 1. 2. Şimdiki Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Konuşurun kendine ait olan öznel ifadelerini şimdiki zaman ile anlattığı bilgi kipliği türüdür.

(4) *...tüzültüm. Altın, kumüş, işgiti Kutay bungsuz ança birür.* ... (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları **güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.**” (KT G 5).

Cümlede geçen “*güçlük çıkarmaksızın, öylece*” zarfı bu cümlenin kiplik olmasını sağlamıştır. Ayrıca “*veriyorlardı*” anlamını veren eylem, şimdiki zaman

eki ile ifade edilerek “*veriyorlar*” olarak yazılmıştır. Bu da kipliğin zamana bağlılık yönünü oluşturmuştur.

1. 1. 3. Gelecek Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Konuşurun öznel ifadelerini gelecek zamanla anlattığı bilgi kipliği türüdür.

(5) *Türük bodun, ölsiking!* “(Ey) *Türk halkı, öleceksin!*” (KT G 6).

Bu cümlede geçen “*öleceksin*” ifadesi kişilere ve farklı durumlara göre değişebilen öznel bir ifadedir ve gelecek zaman ekiyle çekimlenmiştir. Bu zaman ifadesinin yanında bir de konuşurun bir tahmini dile getirilmiştir (“*öleceksin*”). Türk halkı, bir başkasının fikrine göre aynı şartlar altında “*ölmeyecek*” olabilir. Bu sebeple (5)’te gelecek zamana bağlı bilgi kipliği bulunur.

1. 1. 4. Ek-Eyleme Bağlı Bilgi Kipliği

Konuşurun öznel ifadelerini ek-eylem kullanarak anlattığı bilgi kipliği türüdür.

(6) *Yoğçu antağ külüğ kağan ermiş.*”(Onlar) *onca ünlü hükümdarlar imiş.*”(KT D 4).

Yukarıdaki ifadelerde onların “*ünlü hükümdarlar*” olduğu belirtilmiştir. Fakat bazı toplumlarda ünlü olan kişiler bir başka toplum içinde hiç tanınmayabilir. Bu sebeple “*ünlü olmak*” öznel ifadelerden biridir. Cümlenin yüklemi “*hükümdarlar*” ismi ile “*emiş*” ek-eyleminden oluşmuştur. Bu da kipliğin bildirme yönünü oluşturmuştur.

(7) *Ança kazganmış, <ança> itmiş elimiz törümüz erti.*“*Onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı.*” (KT D 22).

Yukarıdaki ifadelerle devletin maddi olarak gelişmişlik düzeyi anlatılmaya çalışılmıştır. Daha önce de açıklamış olduğumuz gibi “*zengin*” kavramıyla

kişiden kişiye değişebilen bir kavramdır. Aynı şekilde “*gelişmişlik düzeyi*” de toplumdan topluma, ülkeden ülkeye çeşitli şartlara bağlı olarak değişebilen bir kavramdır. Biz yaşadığımız ülkeyi “*zengin ve gelişmişlik düzeyi yüksek bir ülke*” olarak nitelendirirken başka bir ülkedeki insan aynı ülkenin “*fakir ve gelişmişlik düzeyi düşük*” olduğunu düşünebilir. Bu sebepten (7)’de kiplik vardır. Cümlenin yüklemine “*var*” ismi ve “*idi*” ek-eylemi oluşturmuştur.

(8)*Tokuz Oğuz bodun kentübodunum erti. “Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi.”*(KT K 4).

Anlatıcı bu cümle ile Dokuz Oğuz halkının kendi halkı olduğunu ifade etmiştir. Ancak anlatıcının bu ifadesi de kişiye göre değişebilir. Çünkü Dokuz Oğuz halkının gerçekten anlatıcının kendi halkı olup olmadığı kesin sınırlarla tespit edilemeyecek bir durumdur. Anlatıcının bunu ifade ederken kullandığı yüklem ise bir isim ve bir ek-fiilden (*idi*) oluşmaktadır. Bu sebeple (8)’de ek-eyleme bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(9)*Bodun boğuzı tok erti. “Halkın boğazı tok idi.”* (T G 1).

“*Halkın boğazı tok idi.*” anlatıcının kendi fikrini yansıttığı öznel ifadelerden biridir. O durum ve şartlar altında halkın boğazının tok olup olmadığı hakkında net bir ifade belirtmek mümkün olmaz. Çünkü anlatıcıya göre tok olan halk bir başkasına ya da halkın bizzat kendisine göre tok olmayabilir. Ayrıca bu cümlenin yüklemi “*tok*” ismi ve “*-idi*” ek-eyleminden oluşmaktadır. Buradan yola çıkarak (9)’da de ek-eyleme bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(10)*Kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. “Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş.”* (T G 3).

Anlatıcının cümlelerinde bulunan kağanın “*cesur*” ve sözcülerin “*akıllı*” olması durumu öznelidir. Çünkü cesaret ve akıl, kişilere göre farklı anlamlar kazanan göreceli kavramlardır. Bir kişinin cesaretli saydığı bir davranışı başka bir kişi cesaretli kabul etmeyebilir. Aynı şekilde akıllılık kavramı da eğitim seviyesi, yaş, makam, gibi unsurlara bağlı olarak artıp azabilir. Bu ifade iki cümleden oluşmuştur. İlk cümlenin yüklemi “*cesur*” ismi ve “*-imi*” ek-eyleminden; ikinci cümlenin

yüklemi ise “akıllı” ismi ve “-imiş” ek-eyleminden oluşmuştur. Sonuç olarak (10)’da ek-eyleme bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(11) *Apa tarkangaru içre sab ıdmış: “Bilge Tunyukuk anyığ ol, üz ol.”*”*Apa Tarkan’a (ise) gizli mesaj göndermiş: “Bilge Tunyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkelidir.”* (T K 10).

Anlatıcı yukarıda Bilge Tunyukuk’un “aksi mizaçlı” ve “öfkeli” olduğunu ifade etmiştir. “Öfkeli olma durumu” ve “aksilik” çeşitli durumlara göre düzeyi artan veya azalan, kişinin karakteriyle ilgili sıfatlardır. Bu iki sıfat cümlede “ol” yardımcı eylemi “-idi” ek-eylem görevinde kullanılarak yüklem haline getirilmiştir. Bu açıklamalara dayanarak (11)’de ek-eyleme bağlı bilgi kipliği olduğunu söylemek mümkündür.

1. 1. 5. Öğrenilen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Anlatıcının öznel ifadelerini öğrenilen geçmiş zaman eki kullanarak anlattığı bilgi kipliği türüdür. Burada incelenen örnekler genellikle duyum anlamı taşır.

(12) *Başlığığ yüküntürmiş, tizliğığ sökürmiş.*”*Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler.*” (KT D 2).

Anlatıcı yukarıdaki cümlede “başlılara baş eğdir-, dizlilere diz çöktür-“ ifadelerinde direnen insanların gücünü nasıl kırdıklarını anlatmak istemiştir. “dik başlı” olma durumu daha önce bahsettiğimiz ifadelerde olduğu gibi kişiden kişiye değişebilir bir ifadedir. Bu ifadede “eğdir-“ fiili öğrenilen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir. Sonuç olarak (12)’de öğrenilen geçmiş zamana bağlı bilgi kipliği olduğunu söyleyebiliriz.

(13) *Yağı bolup, itinü yaratunu umaduk, yana içikmiş.* “*Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.*” (KT D 10).

“Kendini düzene sokup iyi örgütlenememek” ifadesi görecelidir. Anlatıcı “örgütlenememiş” yüklemine önüne tamamıyla öznel bir anlam içeren “iyi” zarfını

getirerek bu cümlenin kiplik olmasını sağlamıştır. Cümlenin yüklemine oluşturan "örgütlen-" fiili öğrenilen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir.

1. 1. 6. Görülen Geçmiş Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Anlatıcının öznel ifadelerini görülen geçmiş zaman ifadesiyle anlattığı bilgi kipliği türüdür. Burada incelenen örnekler genellikle aktarım anlamı taşır.

(14)*Çığany bodunuğ bay kultm, az bodunuğ üküş kultm.* "Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım." (KT G 10).

Anlatıcı, kullandığı yüklem önüne "zengin" ve "çok" gibi iki göreceli zarf kullanmıştır. Zenginliğin miktarı ölçülemez. Bu kavram insanın yaşam şartlarına göre değişebilir. Dolayısıyla birinin zengin olup olmadığına kesin sınırlarla karar verilemez. Aynı şekilde ikinci cümlede "az halkı çok yaptım" ifadesinde de yine halkın maddi gücünün ne kadar arttığı anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı açıklamaları bu ifade için de yapmak mümkündür. Bu cümlenin kiplik yönünü "zengin" ve "çok" kavramları oluştururken zaman yönünü de "yap-" fiilinin öğrenilen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturmuştur.

(15)*Mening sabımın şımadı.* "(Çinliler) benim sözümü kırmadılar." (KT G 11).

Anlatıcı bu cümlede Çinlilerin kendi sözünü kırmadığını söylemiştir. Dolayısıyla Çinlilerin kağanın isteğini/emrini gerçekleştirdikleri bir durum söz konusudur. Fakat Çinliler gerçekleştirdikleri bu eylemi kağanın sözünü kırmamak için mi yapmışlardır, yoksa bu eylemi gerçekleştirmeye mecbur mu kalmışlardır? Bu noktada verilecek net bir yanıt olamayacağı için kağanın kullandığı bu ifadede kiplik bulunur. Bu kipliğin zaman yönünü ise "kır-" fiilinin "-ma" olumsuzluk eki ve "-dı" görülen zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturur.

(16)*Çığanyığ (bay kultı, azığ üküş kultı).* "Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı." (KT D 16).

Bkz. (14)-(KT G 10)

(17)İlliğiğ *ilsiretdimiz*, kağanlığığ *kağansıratdımız*; tizliğiğ *sökürtümüz*, başlığığ *yüküntürtümüz*. “Devletliyi *devletsiz bıraktık*, hakanlıyı *hakansız bıraktık*; dizlilere diz *çöktürdük*, başlılara *baş eğdirdik*.” (KT D 18).

Anlatıcı bu cümlede hükmettiği halkı kendine nasıl bağımlı kıldığını anlatmaya çalışmıştır. Devletliyi devletsiz, hakanlıyı hakansız bıraktığını düşünmektedir. Fakat öte yandan hükmedilen halka göre durum böyle olmayabilir. Halk bu durumdan hoşnutsa yeni bir devlet ve hakan sahibi olduğunu düşünecektir. Diğer ifadede asilere boyun eğdirildiği belirtilmiştir. “Dizlilere diz *çöktürme*, başlılara *baş eğdirme*” yapılan kahramanlığın büyüklük derecesini anlatabilmek için söylenmiştir. Fakat yine “*diz çöken*” ve “*baş eğen*” kişilere göre durum hakanın bu düşüncesinden daha farklı olabilir. İfadelerde “*bırak*”, “*çöktür-*” ve “*eğdir-*” fiilleri “*-di*” görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenerek yüklem haline getirilmiştir.

(18)Men (özüm kağan olurtukuma, yir sayu) barmış bodun, *ölü yitü*, yadağın *yalangın yana kelti*. “Ben kendim hükümdar olduğumda, her yere gitmiş olan halk, *öle yite*, yayan yapıldak dönüp geldi.” (KT D 28).

Anlatıcı bu cümlede kendisi hükümdar olduğu zaman ülkesini terk edenlerin nasıl geri dönüp geldiklerini anlatmıştır. Bunu anlatırken de “*öle yite*” ve “*yayan yapıldak*” zarflarını kullanmıştır. Hakanın ifadesine halk geri dönmeye çok heveslidir ve hakanın yönetimine girmeye muhtaçtır. Bundan dolayı geri dönmek için olağanüstü çaba (öle yite) harcamıştır. Aynı halk için durum bundan farklı olabilir. Halk geri dönmeye mecbur kalmış olabilir ya da geri dönmeyi istememiş olabilir. Bu sebepten halkın geri dönerken nasıl geldiğini anlatan bu ifadeler görecelidir. Kipliğin zaman yönünü ise “*gel-*” fiilinin “*-di*” görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturmuştur.

(19)Alp Şalçı akın binip *oplayu teğdi*. “Alp Şalçı kır (at)ına binip *sabırsızca hücum etti*.” (KT K 3).

Anlatıcının kullanmış olduğu “*sabırsızca hücum etti*” ifadesi öznelidir. Çünkü “*sabır*” kavramı kişiden kişiye göre değişebilir. Alp Şalçı’nın hücum ederken hızlı olması sabırsızlığından mı yoksa farklı bir sebepten mi kaynaklanmıştır? Bu durumu net bir şekilde tespit edemeyeceğimiz için (19)’da kiplik bulunur. Kipliğin zaman

yönünü ise “*hücum*” ismini “*et-*“yardımcı fiili ile birleşip “*-di*” görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmesi oluşturmuştur.

(20)*Kül Tigin Azman akığ binip oplayu teğdi.* “*Kül Tigin Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti.*” (KT K 5).

(21)*Kül Tigin Az yağızın binip oplayu teğip bir eriğ sançdı.* “*Kül Tigin Az yağızına binip sabırsızca hücum ederek bir eri mızrakladı.*” (KT K 5).

(22)*Özüm sakıntım.* “*Kendim yas tuttum.*” (KT K 10).

(23)*Körür közüm körmez teğ, bilir biliğim bilmez teğ boltı.* “*Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu.*” (KT K 10).

(24)*Közde yaş kelser tuda, köngülte sığıt kelser yanturu sakıntım. Katığdı sakıntım.* “*Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum.*” (KT K 11).

(25)*Tabgaç kağanta İşiyi Likeng kelti; bir tümen ağı, altun kümüş kergeksiz kelürti.* “*Çin imparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiyi Likeng geldi; binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi.*” (KT K 12).

(26)*Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı.* “*Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.*” (T B 4).

(27)*Usın buntunu yurtta yatu kalur erti.* “*(Önceleri) uykusu kaçarak yurтта yata kalyordu.*” (T D 2).

(28)*Kağan(ım,ben) özüm, Bilge Tunyukuk ötüntük ötünçümin eşidü berti.* “*Kağanım, (benim) kendimin, Bilge Tunyukuk’un arz ettiğim ricamı dinlemek lutfunda bulundu.*” (T G 8).

(29)*Tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara terim yüğürt(i) işiğ küçüğ bertim ök.* “*Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.*” (T D 1-2-3).

1.1. 7. Rivayet Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

İncelenen metinlerde örneği tespit edilemedi.

1. 1. 8. Hikaye Birleşik Zamana Bağlı Bilgi Kipliği

Konuşurun öznel ifadelerini hikaye birleşik zaman ile anlattığı bilgi kipliği türdür. Bu cümlelerde Burada incelenen örnekler genellikle aktarım anlamı taşır.

(30) *Anta kalmış yir sayu kop toru ölü yoriyur ertiğ. ‘Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir şekilde) yaşıyordunuz.’* (KT G 9).

Yukarıdaki cümlede halkın her yerde ‘bitkin ve mecalsiz’ olarak yaşadığı belirtilmiştir. ‘bitkinlik’ ve ‘mecalsiz olma’ eş anlamlı ve öznel iki kavramdır. Anlatıcıya göre bitkin olan halk, bir başkasına veya halkın kendisine göre bitkin olmayabilir. ‘yaşa-’ fiili, ‘yor-’ şimdiki zaman ekiyle çekimlenmiş ve ‘-di’ görülen geçmiş zaman ekiyle birleşerek eylemin geçmişte yapıldığı anlatılmıştır. Sonuç olarak (30)’da hikaye birleşik zamana bağlı bilgi kipliği vardır.

(31) *Yablak bolt(aç)ı erti. ‘Perişan olacak idi.’* (KT K 7).

Bu ifadede halkın ‘perişan’ olacağı belirtilmiştir. Halkın gerçek anlamda perişan olup olmadığı sonucu kesin olarak bilinmemektedir. Henüz gerçekleşmemiş olan bu yargı da yukarıda anlattığımız ifadelerde olduğu gibi kişilere göre farklı anlamlar kazanan öznel bir ifadedir. Cümlenin yüklemine, ‘ol-’ fiilinin ‘-ecek’ gelecek zaman kipiyle çekilenmesi ve ‘-di’ görülen geçmiş zaman ekiyle birleşmesi oluşturmuştur. Bu şekilde (31)’de hikaye birleşik zamana bağlı bilgi kipliği bulunduğunu söyleyebiliriz.

(32) *Iğar oğlanınızda, taygununuzda yeğdi iğidür ertiğiz. ‘(Halkınızı) değerli evlatlarınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz.’* (KT G-D).

Halkın, ‘evlatlardan, oğullardan daha iyi besleniyor’ olması bu ifadede kiplik bulunduğunu gösterir. Çünkü daha önceden de söylediğimiz gibi ‘iyi’ kavramı azlığı ve çokluğu bilinemeyen, kişilere göre farklı anlamlar kazanan bir kavramdır. ‘besle-’ fiilinin ‘-yor’ gelecek zaman kipiyle çekimlenerek ‘-di’ görülen geçmiş zaman ekiyle birleşmesi bu kipliğin zaman yönünü oluşturmuştur.

1. 2. Sebebe Bağlı Bilgi Kipliği:

Konuşurun yaptığı, yapacağı ya da yapıyor olduğu eylemlerin herhangi bir sebebe bağlı olarak gerçekleştiğini anlatan bildirme kipliğidir. Bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği cümlelerde hem zaman hem de eylemin herhangi bir sebebe bağlı olması anlamı vardır.

(33) Süciğ sabınga yumşak ağısınga arturup, üküş Türük bodun, öltüğ! ‘ (Çin halkının) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün!’(KT G 6).

İfadelerde Türk halkının çok sayıda ölmesinin sebebi, ‘Çin halkının tatlı sözlerine ve yumuşak ipekli kumaşlarına kanması’ olarak verilmiştir. Bu sonucun sebebi olarak gösterilen bu ifade öznelidir çünkü bir başkasına göre Türk halkının çok sayıda ölmesinin sebebi ‘güçsüz olması, az sayıda olması veya savaşta tuzağa düşürülmesi’ olabilir. Eylemi etkileyen bu göreceli sebep ifadesi cümlemizde sebebe bağlı bilgi kipliği bulunduğunu gösterir.

(34) Biliğ bilmez kişi, ol sabığ alıp, yağru barıp, üküş kişi öltüğ. ‘ (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip çok sayıda öldünüz.’(KT G 7).

Yine bu ifadelerde de Türklerin çok fazla ölmesinin sebebi olarak ‘Türklerin Çinlilerin sözlerine kanmaları’ ve ‘Çinlilere yakın gitmeleri’ şeklinde gösterilmiştir. ‘Türklerin Çinlilere yakın gitmesi’ ifadesiyle yine Çinlilerin sözlerine kanmaları, uymaları kastedilmiştir. Az önce de söylediğimiz gibi eylemin sebebi olarak gösterilen bu tür ifadeler kişilere göre farklılık gösterebilir. Bu sebeple (34)’te sebebe bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(35)Antağın için, iğidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ arılığ. ‘Böyle olduğun için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin.’ (KT G 9).

İfadelerde halkın hakanlarının sözlerini dinlemeden, rızalarını almadan hareket edip her yere dağılmaları oralarda mahvolmalarına sebep olmuştur. Halkın pek çok yere gidip oralarda mahvolarak tükenmelerine farklı farklı kişiler farklı sebeple gösterebilir. Kimine göre bu kötü sonucun sebebi halkın dağılıp gittiği yerlerde yaşadığı kıtlık, hastalık ya da kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklar olarak gösterilebilir. Bu sebep olarak gösterilen ‘*hakanların sözlerini dinlememeleri ve rızalarını almamaları*’ ifadesinde sebebe bağlı bilgi kipliği vardır.

(36)Tengri yarlıkadukın için, (ö)züm kutum bar için, kağan olurtum. ‘Tanrı lutufkar olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum.’(KT G 9).

Anlatıcı yukarıdaki cümlesinde hakanın tahta çıkmasının sebeplerini sıralamıştır. Bu cümledeki anlatıcı hakanın kendisidir. Hakana göre tahta çıkmasına neden olan şey ‘*Tanrının lütfü*’ ve kendisinin ‘*talihli*’ olmasıdır. Fakat bu hakanın kendisine ait, öznel düşüncesidir. Bu nedenle bu cümlede de daha önce açıkladığımız diğer cümlelerde olduğu gibi öznel bir sebep ifadesi olduğundan dolayı sebebe bağlı bilgi kipliği vardır.

(37)Y(ağ)uk el erser, ança takı eriğ yerte irser, ança ariğ yerte benggü taş tokıtdım, bititdim. ‘(Burası yakın bir mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan böyle kolay erişilir bir yerde ebedi taş hakkettirdim, yazdırtım.’ (KT G 13).

Hakanın ebedi taşı o mevkiye diktirmesinin sebebi mevkinin kolay erişilir ve yakın bir mevki olması sebebine bağlanmıştır. Ancak bu sebep de gerçekliği/doğruluğu tepe edilemeyecek öznel ifadelerden biridir. Hakan, gerçekten ebedi taşı o mevkiye kolay ulaşılır/yakın bir yer olduğundan mı diktirmiştir? Yoksa bu eylemin başka bir sebebi mi vardır? Bu sorulara net yanıtlar bulunamayacağından (37)’de sebebe bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(38) *Beğleri bodunu tüzsüz için, Tabgaç bodun tebliğın kürlüğ<in> için, armakçısın için, inili eçili kikşürtükün için, beğli bodunluğ yong aşurtukun için, Türük bodun, illedük ilin içgını idmiş, kağanladuk kağanın yitürü idmiş. Tabgaç bodunka, beğlik aru oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın küng boltı. Türük beğler Türük atın itti; Tabgaçğı beğler, Tabgaç atın tutupan Tabgaç kağanka körmiş. ‘‘Beyleleri (ve) halkı itaatkar olmadığı için, Çin halkı hilekar (ve) sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı (da) cariyeye oldu. Türk beyleri Türk ünvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri Çin ünvanları alarak Çin hakanına tabi olmuşlar.’’ (KT D 6, 7, 8).*

(39) *Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdaki tağıkmiş, tağdaki inmiş, tirilip yetmiş er bolmuş. ‘‘(İlteriş) baş kaldırıyor’’ diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.’’ (KT D 12).*

(40) *Tengri küç birtük için, kangım kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı kony teğ ermiş. ‘‘Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. (KT D 12).*

(41) *Tengri yarlıkaduk için, illiğiğ elsiretmiş, kağanlığığ kağansırtmış; yağış baz kılmış; tizliğiğ sökürmüş, başlığığ yüküntü(rmiş). ‘‘Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıtı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.’’ (KT D 15).*

(42) *Türgiş Kağan Türükümüz, (bodunumuz erti. Bilmedükün) için, bizinge yangıl<t>ukın için, kağanı ölti, buyruku beğleri yeme ölti. On-Ok bodun emgek körti. Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunuğ itip yar(atıp.....) Bars beğ erti. Kağan at bunta biz birtimiz. ‘‘Türgiş Hakanı (kendi) Türk’ümüz, (kendi) halkımız idi. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. On-Ok*

halkı ıztırap gördü. Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek Bars bey idi. Hakan ünvanını burada (ona) biz verdik.'' (KT D 19, 20).

(43) *Singlim kunçuyuğ birtimiz. Özi yangıltı. Kağanı ölti, bodunı küng kul boltı. ''(Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak) Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu.* (KT D 20).

(44) *Küreğüngin üçün, iğidmiş bilge kağanıngın ermiş barmış edgü elingentü yangıltığ, yablak kiğiürtüğ. 'İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendinhata ettin (ve) nifak soktun.*'' (KT D 23).

(45) *Bilmedük üçün, (yablakıngın üçün, eçim kağan uça bardı). 'Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü (davranışlarınız) yüzünden, amcam hakan vefat etti.*'' (KT D 25).

(46) *tirgürü iğittim. Yalang bodunuğ tonluğ, çığany bodunuğ bay kiltım. Az bodunuğ üküş kiltım; ığar elliğde, (ığar kağanlığda yiğ kiltım. Tört bulungdaki) bodunuğ kop baz kiltım, yağsız kiltım. Kop manga körti, işiğ küçüğ birür. 'Ondan sonra, Tanrı esirgesin, ilahi lutfum olduğu için, kismetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım. Sayıca az olan halkı çoğalttım; güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana bağımlı oldular, (bana) hizmet ediyorlar.*'' (KT D 29, 30).

(47) *Umay teğ öğüm katun kutınga, inim Kül Tigin er at bultı. 'Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti.*'' (KT D 31).

(48) *Tengri yir bulgakın üçün yağı boltı. 'Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular.*'' (KT K 4).

(49) *Eki Şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beğlerim bodunum közi kaşyablak boltaçı tip sakıntım. 'İki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşlarıberbat olacak diye kaygılandım.*'' (KT K 11).

(50) *İnim Kül Tigin (.....) işiğ küçüğ birtük için, Türük Bilge Kağan (ay)ukı(ng)a (?), inim Kül Tiginiğ küzedü olurt(um). ‘Kardeşim Kül Tigin.....(ölesiye yitesiye) hizmet ettiği için, Türk Bilge Hakan mülküne (?), kardeşim Kül Tigin’i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum.’* (KT B).

(51) *Türk bodun, kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı; kanın kodup Tabgaçka yana içikdi. ‘Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu; fakat hanını bırakıp Çin’e yeniden bağımlı oldu.’* (T B 2).

(52) *Anta kisre, Tengri biliğ bertük için, özüm ök kağan kışdım. ‘Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.’* (T B 6).

(53) *Ötüken yeriğ konmiş teyin eşidip biryeki bodun, kuryakı, yıryakı, öngreki bodun kelti. ‘(Türk halkı) Ötüken toprağına yerleşmiş diye haber alıp güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halklar (üzerimize) geldiler.’* (T G 10).

(54) *İçikdük için Tengri ‘Ö!’” temiş erinç. ‘(Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı ‘Ö!’” demiş olmalı.’* (T B 3).

(55) *Tengri yarlıkaduk için, üküş teyin korkmadımız. Süngüşdümüz. Tarduş Şadra udi yanydımız. Kağanın tutdumuz. Yabgusun, Şadın anta ölürti. ‘Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık. Savaştık. Tarduş Şad’a doğru kovalayarak bozguna uğrattık. Kağanlarını tuttuk. Yabgularını, Şadlarını orada öldürdü(k).’* (T B 6-7).

(56) *Ol yerke ben Bilge Tunyukuk teğürtük için sarığ altun, ürüng kümüş, kız koduz, eğri tebi, ağı bungsuz kelürti. ‘O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.’* (T G 4).

(57) *İlteriş Kağan bilgesin için, alpın için, Tabgaçka yeti yigirmi süngüşdi, Kitanyka yeti süngüşdi, Oğuzka beş süngüşdi. ‘İlteriş Kağan akıllı olduğu için, cesur olduğu için, Çinlilerle on yedi (kez) savaştı, Kitaylarla yedi (kez) savaştı, Oğuzlarla (da) beş (kez) savaştı.* (T G 5).

(58) *İlteriş Kağan kazanmasar, udu ben özüm kanganmasar, il yeme bodun yeme yok erteçi erti. Kangantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün, il yeme boltu, bodun yeme bodun boltu. ‘İlteriş Kağan kazanmasa (idi), ve ben kendim kazanmasa (idim) devlet de halk da olmayacak idi. (Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu, halk da halk oldu.’* (T D 5-6).

(59) *İlteriş Kağan Bilge Tunyukuk kazgantuk üçün Kapgan Kağan Türük Sir bodun yorıduktı bu. ‘İlteriş Kağan ve Bilge Tunyukuk kazandığı için Kapgan Kağan’ın Türk Sir halkının gelişmesi (işte) bu(dur).’* (T K 3).

1. 3. Amaca Bağlı Bilgi Kipliği:

Konuşurun yaptığı, yapacağı ya da yapıyor olduğu eylemlerin herhangi bir amaca bağlı olduğunu anlatan kiplik türüdür. Bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği cümlelerde hem zaman hem de eylemin herhangi bir amaca bağlı olması anlamı vardır.

(60) *Köğmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunuğ <itip> yarat(ip keltimiz süngüşdümüz.....) yana birtimiz. ‘Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik. (ve) savaştık... yeniden verdik.’* (KT D 21).

Yukarıdaki ifadelerde ‘Az ve Kırgız halklarının örgütlenmesi ve savaşılmaması’ bilgisi verilmiş ve bilgideki eylem, ‘Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın’ öznel amaç ifadesine bağlanmıştır. Eylemin hangi amaçla yapıldığını bildiren ifadeler kişiye göredir. Çünkü herkesin bir eylemi gerçekleştirmekte birbirinden farklı amaçları olabilir. Örneğin bir öğrencinin sınavdan yüksek not almaktaki amacı etrafındaki tanıdıklarının gözüne girmek iken bir başka öğrencinin amacı ise istediği mesleği seçerek kendine güzel bir gelecek kurmak istemesi olabilir. Tıpkı bunun gibi bu cümlede de hakanın eylemi gerçekleştirmesindeki amaç öznel olduğundan (60)’ta amaca bağlı bilgi kipliği bulunmaktadır.

(61) *Kangımız, eçimiz kaz(ganmış bodun atı küsi yok bolmazun) tiyin, Türük bodun için tün udımadım, küntüz olurmad<ı>m. İnim Kül Tigin birle, eki Şad birle ölü yitü kazgantım. Ança kazanıp bikri bodunuğ ot sub kılmadım. ‘‘ Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece gündüz uyumadım, gündüz oturdum. Kardeşim Kül Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim.’’ (KT D 27).*

Anlatıcı bu ifadelerinde ‘‘Türk halkı için gece gündüz uyumadan dinlenmeden ölesiye yitesiye kardeşi Kül Tigin ve Şad ile birlikte çalıştım’’ bilgisini vermiştir. Bu eylemi gerçekleştirmesindeki amacını ise ‘‘Atalarının vermiş oldukları halkın adı sanı yok olmasın’’ olarak göstermiştir. Yukarıdaki örnekte de belirttiğimiz gibi eylemin amacı olan bu tarz ifadeler göreceli yani kişisel ifadelerdir. Çünkü amaçlar kişiden kişiye göre değişir. Bu sebeple (61)’de amaca bağlı bilgi kipliği vardır.

(62) *Bodunuğ iğideyin tiyin yırgaru Oğuz bodun tapa, ilgerü Kitany Tatabı bodun tapa, birgerü Tabgaç tapa uluğ sü eki yeğir(mi süledim.....süngüşdüm. ‘‘Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kitay (ve) Tatabı halklarına doğru, güneyde (de) Çin’e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim... savaştım.’’ (KT D 28).*

Yukarıdaki iki cümlede de bu cümlede de aynı eylemin birbirinden farklı amaçları sıralanmaya devam edilmiştir. Anlatıcı bu kez aynı eylemi gerçekleştirmesinin amacı olarak ‘‘halkı besleyip doyurmak’’ ifadesini göstermiştir. Bu amaç da tıpkı diğer cümlelerde olduğu gibi hakanın yalnızca kendisine ait olan bir amaç-sonuç cümlesi olduğundan bu cümlede de sebebe bağlı bilgi kipliği vardır.

(63)*Soğdak bodun iteyin tiyin Yinçü üğüzüğ keçe Temir Kapıgka teği süledimiz. ‘‘Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı’ya kadar sefer ettik.’’ (KT D 39).*

Hakan bu kez başka bir amaç-sonuç cümlesi kurmuştur. Hakanın verdiği bilgiye göre ‘‘İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı’ya kadar sefer etmiştir.’’ Bunu yapmasındaki amacı ise ‘‘Soğdak halkını düzene sokmak’’ istemesidir. Fakat bir başkasına göre bu eylemin gerçekleştirilmesi farklı amaçlara

bağlanabilir. Buradaki amacın kesinliği/doğruluğu hakkında net bir yargıya varamayacağımız için bu cümlede de amaca bağlı bilgi kipliği bulunduğunu söyleyebiliriz.

1. 4. Şarta Bağlı Bilgi Kipliği:

Konuşurun yaptığı, yapacağı ya da yapıyor olduğu eylemlerin herhangi bir şarta bağlı olduğunu anlatan bildirme kipliğidir. Bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği cümlelerde hem zaman hem de eylemin herhangi bir şarta bağlı olması anlamı vardır.

(64)*Türük kağan Ötüken yış olursar ilte bung yok. ‘‘Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.’’(KT G 3).*

İfadede ülkede hiçbir sıkıntı olmamasının şartı ‘‘Türklerin hakanının Ötüken dağlarına oturması ve oradan hükmetmesi’’ olarak verilmiştir. Fakat bu şart gerçekleşse bile sonucun ne olacağı henüz belli değildir. Yani hakan Ötüken’e yerleşse bile ülkede sıkıntılar oluşabilir. Öte yandan aynı eylem başkalarına göre farklı şartlara da bağlanabilir. Ya da yukarıdaki ifadenin aksine Türklerin hakanı Ötüken’e oturursa ülkede sorunlar çıkabilir. Sonuçta eylemin şartı olarak gösterilen bu ifadenin nesnel bir anlam taşımadığına ulaşılır.

(65)*Birye Çuğay yış Töğültün yazı konayın tiser, türük bodun ölsking! ‘‘Güneyde Çuğay dağlarına (ve) ovasına konayım dersin (ey) Türk halkı, öleceksin!’’(KT G 7).*

Yukarıdaki ifadelerde bir önceki ifadenin aksine Türk halkının yok olmasının şartı belirtilmiştir. Bu şarta göre Türkler Çuğay dağlarına ve ovasına yerleşirse yok olacaklardır. Az önce de belirttiğimiz üzere Türklerin yok olmasıyla ilgili henüz gerçekleşmiş bir eylem yoktur. Ayrıca hakanın belirttiği bu şart ifadesi bir başkasına göre çok daha başka olabilir. Ya da belirtlen eylemin aksine halk, oraya

yerleşirse daha hayırlı olacak, mutlu ve refah dolu bir yaşama kavuşacak olabilir. Bu sebepten (65)'te şarta bağlı bilgi kipliği vardır.

(66) ‘’Irak erser, yablak ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür’’ tip ança boşgurur ermiş. ‘’ (Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir’’ deyip öylece akıl verirler imiş.’’ (KT G 7).

Anlatıcı bu cümlelerde başkasından/başkalarından Çinlilerle ilgili duyduğu bazı bilgileri vermiştir. Buna göre Çinliler kendilerine yakın yaşayan bir halk varsa ona güzel hediyeler verirken kendilerinde uzak yaşayan bir halk varsa da ona kötü hediyeler verirlermiş. Çinlilerin iyi ya da kötü hediyeler vermelerinin şartı o halkın yakında ya da uzakta olması şartına bağlanmıştır. Fakat bu noktada Çinlilerin bu davranışıyla ilgili kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Bu görüş muhtemelen iyi hediyeler alamayan halka aittir. Onları böyle bir düşünceye sevk eden şey kötü hediyeler almış olmaları ya da hiç hediye almamış olmaları olabilir. Öte yandan iyi hediyeler alan halka göre durum hiç de böyle olmayabilir. İyi hediyeler alan halk, bunu yakın oturduklarına değil de o hediyeleri hak ettiklerine ya da ettikleri hizmet karşılığı almış olduklarına bağlayabilir. Sonuç olarak burada verilen şart ifadeleri değişkenlik gösterebilir niteliktedir. Bu yüzden (66)'da şarta bağlı bilgi kipliği olduğunu söylemek mümkündür.

(67) Ol yergerü barsar, Türük bodun, ölteçi sen! ‘’ O yere doğru gidersen (ey) Türk halkı öleceksin!’’(KT G 8).

Yukarıdaki ifadede anlatıcı, yine daha önce de yaptığı gibi Türk halkının ölecek olmasının başka bir şartından bahsetmiştir. Halkın ölmesi, hakanın istemediği o tarafa gidilmesi şartıyla olacağı bilgisi verilmiştir. Daha önce de söylediğimiz üzere burada da henüz gerçekleşmemiş bir eylem söz konusudur ve dolayısıyla bu şart gerçekleştiğinde ya da gerçekleşmediğinde Türk halkının ölüp ölmeyeceği konusunda net bir sonuç elde edilmediğinden bu ifadede şarta bağlı bilgi kipliği vardır.

(68)Ötüken yir olurup arkış tırkiş ısar, neng bung yok. ‘’Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin’e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz’’ (KT G 8).

Anlatıcı yönettiği Türk halkıyla ilgili şart ifadelerine bu cümle ile devam ediyor. İfadede halkın hiç derdinin olmaması Ötüken topraklarına yerleşmesine ve diğer ülkelere, Çin'e kervanlar göndermesi şartına bağlanmıştır. Anlatıcı daha önceki ifadelerinde de halkın Ötüken'e yerleşmesi gerektiğini bildirmişti. Ayrıca buna ek olarak Çin ve diğer ülkeler ile ticaret içinde olunmasının halkın yararına olacağını savunuyor. Fakat, halkın yararına olacağını düşündüğü bu ifadeler de hakanın kendine ait olan öznel düşünceleridir. Bu sebeple cümlede şarta bağlı bilgi kipliği bulunduğunu söylemek mümkündür.

(69)*Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen. ‘Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin.’*(KT G 8).

(70)*Bir todsar aşık ömez sen.’ Bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin.’*(KT G 8).

(71)*Öğüm katun ulayu öğlerim, ekelerim, kelingünüm, kunçuyularım, bunca yeme tiriği küng boltaçı erti, ölüği yurtda yolta yatu kaltaçı ertiğiz; Kül Tigin yok erser kop ölteçi ertiğiz. ‘ (Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariyeye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz; Kül Tigin olmasa (idi) hep ölecek idiniz.’* (KT K 10).

(72)*Toruk bukalı semiz bukalı irakda bilser, semiz buka, toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım. ‘(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm. ‘* (T B 6).

(73)*Bilge Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan birle İteriş kağan boluyın birye Tabgaçığ, öngre Kitanyığ, yırya Oğuzuğ üküş ök ölürti. ‘ Bilge Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan sayesinde İteriş kağan olarak güneyde Çinlileri, doğuda Kitay’ları, kuzeyde Oğuz’ları pek çok öldürdü. (T B 7).*

(74)*Ança ötüntüm: ‘ Tabgaç, Oğuz, Kitany, buçeğü kabışsar kaltaçı biz. ‘Şöyle ricada bulundum: ‘Çinliler, Oğuzlar ve Kitaylar, bu üçü birleşirlerse (biz) çaresiz kalırız. (T G 5-6).*

(75) *Yuyka erkli topulgali uçuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yoğun bolsar üzgölük alp ermiş. “(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.”* (T G 6-7).

(76) *“Angaru sülemeser, kaçan neng erser, ol bizni, (Kağanı alp ermiş), ayguçısı bilge ermiş, kaçan neng erser, ölüртеçik ök. “Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir.”* (T D 3-4).

(77) *Anta sakıntım a: “(İlk Kırkızık) a sü(es)er (yeğ er)miş”* dedim. *“Köğmen yolu bir ermiş, tumuş”* teyin eşidip *“Bu yolun yorisar yaramaçı”* dedim. *“O zaman düşündüm işte: “(Önce Kırız’lara sefer etsek iyi olur)”* dedim. *“Köğmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış”* diye işitip *“Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak”* dedim. (T D 6).

(78) *“Yorımasar, bizni, kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kağan neng erser bizni ölüртеçik ök”* temiş. *“Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa bizi mutlaka öldürecektir”* demiş. (T K 5-6).

(79) *İlteriş Kağan kazanmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge Tunyukuk kazanmasar, ben yok ertim erser, Kapgan Kağan Türük Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteçi erti. “ İlteriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim, Kapgan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi.”* (T K 1-2).

1. 5. Benzetmeye Bağlı Bilgi Kipliği:

Konuşurun yaptığı, yapacağı ya da yapıyor olduğu eylemlerin herhangi bir unsura benzetilerek anlatıldığı kiplik türüdür. Bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği cümlelerde hem zaman hem de benzetme anlamı vardır.

(80)*Türkiş Kağan süsi Bolçuda otça, borça, kelti. "Türkiş Hakanının ordusu Bolçu'da ateş gibi, kasırga gibi (üzerimize) geldi."* (KT D 37).

Yukarıdaki cümlede anlatıcı, "*Türkiş Hakanının ordusunun nasıl hızlı hücum ettiği*" bilgisini vermiştir. Bu bilgiyi verirken kullandığı "*ateş gibi, kasırga gibi*" zarflar anlatıcının kendisine ait olan benzetme ifadeleridir. Anlatıcı, ordunun gelişini ateşe ve kasırgaya benzetmiştir. Bir başkasına göre aynı ordu "*ok gibi, fişek gibi*" hücum ederken bir başkasına göre aynı ordu –yukarıdaki ifadenin aksine- "*çok yavaş, kağnı gibi*" hücum etmiş olabilir. Görüldüğü üzere ordunun hücumunu anlatan bu ifadelerde farklı benzetme kelimeleri kullanılabilir. Bu sebeple cümlede benzetmeye bağlı bilgi kipliği vardır.

(81)*Yağımız teğre oçuk teğ erti; biz aş <t>eğ ertimiz. "Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik."* (T G 1).

Anlatıcı bu kez düşmanlarının ne kadar çok ve tehlikeli olduğu bilgisini vermiştir. Bu bilgiyi verirken düşmanları, kendilerinin etrafını çepeçevre sardığından ve ne kadar tehlikeli olduğunu anlatmak için "*ocak*" a benzetmiştir. Bu durumda düşükleri kötü durumu anlatmak için de kendilerini "*ortadaki aş*" a benzetmiştir. Kullanılan bu benetme ifadeleri anlatıcının kendisine ait olduğundan nesnellik bildirmez. Aynı duruda bir başkası düşmanı avcıya, kendilerini de ava benzetebilir. Sonuç olarak bu ifadelerde kiplik bulunduğunu söylemek mümkündür.

(82)*Öz içi taşın tutmuş teğ biz. "Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar) ı tutmuş gibiyiz."* (T G 6).

(83)*Ekinti kün örtçe kızıp kelti. "İkinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler."* (T B 5).

Bu cümlede anlatıcı yine düşmanın gelişini tasvir etmiştir. Düşmanın kızgınlığını belirtmek için düşmanı "*ateş*" e benzetmiştir. Bu öznel benzetme ifadesi de yukarıdaki ifadelerde bahsettiğimiz gibi başka kişilere göre değişebilecektir. Bu sebepten bu cümlede de benzetmeye bağlı bilgi kipliği vardır.

1. 6. Soruya Bağlı Bilgi Kipliği:

Konuşurun yaptığı, yapacağı ya da yapıyor olduğu eylemleri herhangi bir soruya bağlı olarak anlattığı bilgi kipliğidir. Bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği cümlelerde hem zaman hem de soru anlamı vardır.

Orhon yazıtlarında soru ifadeleri ya doğrudan soru sormak için ya da soru yoluyla kuvvetli bir ifade elde etmek için kullanılmıştır. Aşağıdaki örneklerde soru sözcükleri sadece soru anlamıyla kullanılmıştır:

(84) *Yaraklığ kantan kelip yanya eltdi? Süngüglüğ kantan kelipen süre eltdi? “Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı?”* (KT D 23).

(85) *Öngre Kıtanyda, birye Tabgaçda, kurya kurdınta, yırya Oğuzda eki üç bing sümüz kelteçimiz bar mu ne?’. “Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?”* (T G 7).

(86) *Ben sanga ne ayayın?’’ tidi, “Ben sana (daha) ne diyeyim?’’ dedi.”* (T K 8).

2. Yükümlülük Kipliği (Deontic Modality)

İfadenin söylem gücü üzerinde duran; zorunluluk, izin, taahhüt gibi eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların ifadesini konu alan kipliktir. (Coates, 1990)

2. 1. Emre Bağlı Yükümlülük Kipliği

Eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların emir anlamı içerecek şekilde anlatıldığı yükümlülük kipliği türüdür. Orhon Yazıtlarından bulduğumuz aşağıdaki

emre bağı yükümlülük kipliği içeren cümlelerde genellikle emir kipi kullanıldığı görülmektedir:

(87) *Sabımın tüketi eşitgil, ulayu iniygünüm, oğlanım, bikri uğuşum bodunum, birye Şadapıt beğler, yırya Tarkat buyruk beğler, Otuz (Tatar.....) “ Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan’lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar.....)”* (KT G 1).

Eyleyicinin sorumlu olduğu davranışlar çeşitli şekillerde ifade edilebilir (emir, zorunluluk, izin, taahhüt gibi). Cümlenin yüklemi olan ‘eşitgil (işitin)’ 2. çoğul şahıs emir kipiyle çekimlenmiştir ve bu sözleri dinleyen kişilerin derhal bu emre (*Sabımın tüketi eşitgil*) uyulması gerektiğini ‘tüketi (baştan sona)’ zarfını kullanarak anlatmıştır. Yükümlülük bildiren ifadeleri kullanma şekli kişiden kişiye göre değişebilir yani bu tür ifadeler öznelidir. Aynı emri verecek olan başka bir kişi ‘baştan sona’ yerine ‘tamamıyla’ ifadesini kullanabilir. Bu sebeple anlatıcının kullandığı bu ifadede emre bağı yükümlülük kipliği bulunduğunu söylemek mümkündür.

(88) *Tokuz Oğuz beğleri bodunı, bu sabımnedgüti eşid katığdı tıngla: “ Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimüyice işitin (ve) sıkıca dinleyin: “* (KT G 2).

Bir önceki cümlede olduğu gibi bu cümlede de emre bağı yükümlülük kipliği bulunmaktadır. Çünkü cümlede kullanılan iki eylem (işitin ve dinleyin) 2. çoğul şahıs emir kipiyle çekimlenerek kipliğin yükümlülük yönünü oluşturmuştur. Bu cümlede de işin eyleyici tarafından yapılmasının zorunlu olduğunu, yüklemeleri niteleyen ‘iyice’ ve ‘sıkıca’ zarflarından anlayabiliyoruz. Bu zarflar işin yapılmasının önemiyetini göstermesinin yanında cümleye öznel bir anlam da katarak cümlede kiplik bulunmasını sağlamıştır. ‘Sözlerimi iyice işitin ve sıkıca dinleyin’ ifadesindeki ‘iyice’ ve ‘sıkıca’ zarfları yerine ‘dikkatlice, düzgünce, önemseyerek’ gibi zarflar da kullanabilir.

(89) *Türük beğler, bodun, **bunu eşiding!** ‘(Ey Türk beyleri (ve) halkı **bunu işitin!**’ (KT G 10).*

Bkz. (87)-(KT G 1).

(90) *Angar körübing. ‘Ona bakarak(bu sözleri)öğrenin.’ (KT G 11).*

Bu kez cümlede yükümlülük ifadesi olarak ‘*bing (öğrenin)*’ yüklemi kullanılmıştır. Bu ifade, eyleyice işin yapılmasını emrettiği için de cümlede emre bağlı yükümlülük kipliği bulunduğunu söylemek mümkündür.

(91) *On-Ok oğlingla) Tatinga teği **bunükörü biling.** ‘On-Ok oğullarına (ve) yabancılara kadar (hepiniz) **bunlarigörüp öğrenin.**’ (KT G 12).*

Bkz. (90)-(KT G 11)

(92) *Anı körüp ança biling. ‘Onugörüp öylece bilin (ve öğrenin).’ (KT G 13).*

Cümlede yükümlülüğü anlatmak için 2. çoğul şahıs emir kipinde çekimlenen ‘*bilin*’ yüklemi kullanılmıştır. Bu emir ifadesi cümlede emre bağlı yükümlülük kipliği bulunmasına neden olmuştur.

(93) *Türük Oğuz beğleri bodun, **eşiding!** ‘(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, **işitin!**’ (KT D 22).*

Bkz. (90)-(KT G 11)

(94) *Türük bodun, **ertin, ökün!** ‘(Ey) Türk halkı, (**kötü huyundan**)vazgeç (ve) **nadim ol!**’ (KT D 23).*

Anlatıcı, bu cümlede Türk halkının kötü huyundan vazgeçip nadim olması gerektiğini anlatmıştır. Bunu yaparken de anlatıcı 2. Tekil şahıs emir kipini kullanmış ve Türk halkını o işi yapmakla yükümlü kılmıştır. Daha önce de söylediğimiz gibi yükümlülük bildiren ifadeleri kullanma şekli kişiden kişiye göre değişebilir, yani bu tarz ifadeler öznelidir. Bundan dolayı burada emre bağlı yükümlülük kipliği olduğunu söylemek mümkündür.

(95) *Üçeğün kabışıp sülelim, edi yok kışalım!’’ temiş. ‘Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim!’’ demişler.’’ (T D 4).*

(96)Kağanıma ötüntüm. Sü yoritdim. **“Atlas!”** (ted)im. **“(Beylere) ‘Askerleri atlara bindirin!’** dedim.” (T K 1).

(97) Bungadıp kağan **“Yelü kör”**emiş. **“Sıkılıp kağan ‘Sürün atları!’** demiş.”(T K 2).

(98) Sabı anteğ: **“Öngdün kağangaru sü yorulum”**emiş. **“Sözleri şöyle idi: ‘Doğu kağanına karşı sefer edelim’** demiş.” (T K 5).

(99) **“Sü, barıng”** tedi, **“Altun yışda olurung,”** tedi. **“Sü başı İnel Kağan, Tarduş Şad barzun!”** tedi. Bilge Tunyukukka, banga aydı: **“ Bu süğ elet,”** tidi, **“kıymığ könglüngçe ay. ‘Ordu, (siz) gidin,”** dedi, **“Altay dağlarında oturun,”** dedi. **“Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduşların Şadı görev yapsınlar!”** dedi. Bilge Tunyukuk’a, bana dedi (ki): **“Bu orduyu sevk et,”** dedi, **“(suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver.”**(T K 7-8).

(100) **Yarış yazıda tirilelim!”**emiş. **“Yarış ovasında toplanalım!”** demiş.”(T K 9).

(101) **Teğelim!”** tidim. **“Saldıralım!”** dedim.”(T B 4).

(102) **“Aygıl”** tidi. **“Sözcüm ol!”** dedi. (T B 5).

(103)Tabgaç **birdin yen teğ,** Kutany **öngdün yen teğ,** ben **yırdınta yan teğeyin.** **“(Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafındansaldıralım.”** (T G 4).

(104) **“Könglüngçe uduz!”** tedi. **“(Orduyu) gönlünce sevk et!”** dedi. (T G 8).

(105)Ol üç kağan öğleşip **“Altun yış üzekabişalım!”**emiş. Ança öğleşmiş: **“Öngre Türk kağangarusülelim”**emiş, **“Bu üç kağan birbirlerine akıl danışıp: ‘Altay dağları üzerinde buluşalım!’** demişler. Şöyle akıl danışmışlar: **“Doğu Türk kağanına doğru ordusevk edelim!”** demişler,” (T D 3).

(106)Kanta yan sabığ yana kel<ür>ti: **“Olurung!”** tiyin,emiş. **“Yelme kargu edgüti urgil. Basıtma!”**,emiş. **“Kağan tarafından yanıtı (şöyle) getirdiler: ‘Oturun!’** diye, demiş. **“Atlı devri yeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!”** demiş.” (T K 9-10).

(107) *Unamang! ‘Kabul etmeyin!’* (T K 11).

2. 2. Şarta Bağlı Yükümlülük Kipliği

Eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların bir zorunluluk ifadesinin beraberinde herhangi bir şarta bağlanarak anlatıldığı yükümlülük kipliği türüdür:

(108) *Türk Sir bodun, yerinte, idi yorumazun. Usar, idi yok kışalım tir men.’’ ‘Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim derim.’* (T G 4-5).

Anlatıcı, işin yapılması zorunluluğunu ‘*yorumazun (gelişmesin)*’ ve ‘*yok kışalım (yok edelim)*’ yüklemeleriyle emrederek yapmıştır. Bu şekilde kullanılan emir ifadeleri zorunluluk anlamı taşır. Bundan dolayı emir bildiren ifadeleri yükümlülük kipliği içerisinde incelemek mümkündür. İkinci cümlede söylenen ‘*usar (mümkünse)*’ ifadesiyle de cümleye şarta bağlılık anlamı katılmıştır. Ayrıca cümlede geçen ‘*asla*’ ve ‘*tümüyle*’ zarfları, cümlede yapılması istenen eylemin zorunluluğunu kuvvetlendirmiştir. Bu sebeple cümlede şarta bağlı yükümlülük kipliği bulunduğunu söyleyebiliriz.

(109) ‘*Kelir erser körü kelür; kelmez erser tılığ sabığ alı olur!*’ tidi. ‘*(Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez isehaberlerini alarak oturun!*’ dedi. (T K 8).

Anlatıcı, işin yapılması yükümlülüğünü ‘*olur (oturun)*’ yüklemiyle emrederek yapmıştır. Bu emir ifadesi, cümlenin yükümlülük kipliği olmasını sağlayan yönüdür. Ancak eyleyici oturma işini ‘*(düşman) gelmezse (kelmez erser)*’ yapabilecektir. Dolayısıyla cümlede geçen ‘*olur (oturun)*’ emri bir şarta bağlanmıştır. Aynı emri verecek olan bir başkası, burada bulunan şart ifadesi yerine farklı bir şart ifadesi kullanabilir. Bu da yükümlülük kipliğinin şarta bağlılık yönünü oluşturmuştur. Bundan dolayı bu cümlede emre bağlı yükümlülük kipliği bulunduğunu söylemek mümkündür.

(110) *Ol sabıĝ eşidip beĝler kopın ‘‘Yanalım; arıĝ ubutı yeĝ!’’ dedi. ‘‘Bu haberi duyunca beyler hep birlikte ‘‘Dönelim; temiz (yani ‘‘savaşıp yenilmemişin’’) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!’’ dediler.’’*(T B 1-2).

Anlatıcı bu kez başkalarının ifadelerini bize aktarmaktadır. İfadeyi kullanan kişiler 1. çoĝul şahıs istek kipiyle çekimlenmiş olan ‘‘yanalım (dönelim)’’ yüklemine kullanarak bir emir vermişlerdir. Ancak kişiler bu emri ‘‘ol sabıĝ eşidip (o haberi duyunca)’’ vermişlerdir. Cümlede, bu şekilde bir emir ifadesi şarta bağlandığından dolayı şarta bağlı yükümlülük kipliĝi bulunmaktadır.

3. Kanıt Kipliĝi (Alethic Modality):

Kesinliklerin ya da mantıksal zorunlulukların ifadesiyle ilgilenen kipliktir. (Papafragou, 2000: 4, Sweetser, 1990: 66)

3. 1. Çıkarıma Bağlı Kanıt Kipliĝi

Konuşurun yapmış olduĝu öznelbir çıkarıma bağlı olarak kesinlik ya da mantıksal zorunluluk içeren kanıt kipliĝi türüdür.

(111) *...keçe Temir Kapıĝka teĝi süledim; yırgaru Yir Bayırku yiringe teĝi süledim; bunça yirke teĝi yoritdım. Ötüken yışda yiĝ idi yok ermiş! İl tutsık yir Ötüken yış ermiş! ‘‘ ...geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki)Ötüken daĝlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceĝi ve) yönetileceĝi yerÖtüken daĝları imiş!’’* (KT G 4).

Bu ifadelerde anlatıcı pek çok ülkeye asker gönderip bu ülkelerin yerleşime uygun olup olmadığını denetlemiş ve sonuç olarak kendileri için yerleşime en uygun yerin Ötüken olduĝu zorunluluĝuna ulaşmıştır. Anlatıcıyı bu çıkarıma götüren sebep pek çok topraklara ordu gönderip o toprakların durumunu öğrenmesi, o topraklarla

Ötüken topraklarını karşılaştırmış olmasıdır. Cümlenin kiplik olmasını sağlayan şey yapılan bu çıkarımın öznel bir çıkarım olmasıdır. Çünkü bir başkasına göre Ötüken toprakları, yerleşime en uygun olan yer olmayabilir. Ayrıca cümlede geçen “*asla*” zarfı ile kesinlikle Ötüken topraklarına yerleşilmesi gerektiği, söylenenin aksine bir durumun olamayacağına dikkat çekilmiş, verilen bilginin mantiki zorunluluğu pekiştirilmek istenmiştir.

3.2. Tanıksallığa Bağlı Kanıt Kipliği

Gerçekliği günümüzde pek çok kişi tarafından kabul edilmiş, genel geçer bilgiler içeren kanıt kipliği türüdür.

(112)*Men b(enggü taş tikdim, Tabg)aç kağanta bedizçi kelürtüm, bedizettim. “Ben ebedi taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, (Kül Tigin’in türbesini) süslettim.”* (KT G 11).

Bilge Kağan, burada yazıtı kendisinin diktirdiğinden ve diktirdiği bu yazıtı Çin’den gelen ressamlar ve heykeltıraşlara süslettiğinden bahsetmiştir. Kağanın vermiş olduğu bu bilgiler günümüzde pek çok araştırmacı tarafından yapılmış olan kapsamlı ve derin araştırmalar sonucu gerçekliği kabul edilmiş, tanıklanmış bilgilerdir. Araştırmacılara göre 71 satırdan oluşan Kül Tigin bengü taşının yazarı Bilge Kağan’dır. Olaylar Bilge Kağan tarafından anlatılmaktadır. Bu sebeple Bilge Kağan’ın kurduğu bu cümlelerde tanıksallığa bağlı kanıt kipliği bulunduğunu söyleyebiliriz.

(113)*Benggü taş tokıtdım. “Ebedi taş hakkettirdim.”* (KT G 13).

Bkz. (112)-(KT G 11).

(114)*Ol taşığ(...toıt)dım. “O taş(ı...hakkettirdim).”* (KT G 13).

Bkz. (112)-(KT G 11)

(115)*Bu bitiğ bitiğme atısı Yolluk T(iğın) b(itidim). “Bu yazıtı yazan (Kül Tigin’in) yeğeni Yolluğ (Tigin’dir).”* (KT G 13).

Bilge Kağan, yine burada diktirdiği yazıtla ilgili bilgiler vermeye devam etmektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi araştırmacılarca 71 satırdan oluşan Kül Tigin bengu taşının yazarı Bilge Kağan'dır. Olaylar Bilge Kağan tarafından anlatılmaktadır. Bengu taş ve barkın duvarları üzerine yazıtı bizzat yazan veya yazılmasına nezaret eden, Kül Tigin'le Bilge'nin yeğeni Yollug Tigin'dir. Bu bilgiler gerçekliği kabul edilmiş, tanıklanmış bilgilerdir. Bu yüzden Bilge Kağan'ın kurmuş olduğu bu cümlelerde tanıksallığa bağlı kanıt kipliği vardır diyebiliriz.

(116)*Kişi oğlnta üze eçüm apam **Bumin Kağan, İstemi Kağan** olurmuş. ‘‘İnsan oğularının üzerine (de) atalarım dedelerim **Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.**’’ (KT D 1).*

Tanıksallığa bağlı kanıt kipliği bulunan bu cümlede anlatıcı (Bilge Kağan), bu kez devletin başında önceden ataları olan Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın hükümdar olarak yer aldığını bildirmiştir. Yine verilen bu bilgiler gerçekliği doğrulanmış, tanıksal bilgilerdir. Çünkü I. Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu ve ilk önderi Bumin Kağan'dır. Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu ülkenin batı kanadını yönetmiştir.

(117)*Kül Tigin Kony yılka, yiti yeğirmike uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yoğ ertürtümüz. Barkın, bedizin bitiğ taş(ın) Biçin yılka, yitiñç ay yiti otuzka kop alkd(ım)ız. Kül Tigin ö(zi) (?) kırk artuk(t y)iti yaşı(ınga) (?) boltu. Taş (bark itgüçig), bunca bedizçiğ Tuygun Elteber kelü<r>ti. ‘‘ Kül Tigin Koyun yılında, on yedi(nci gün) de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin) de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik. Kül Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltıraşı Tuygun Elkbeter getirdi.’’(KT K-D).*

Anlatıcının bu ifadelerde kullanmış olduğu gün, ay ve yıl isimleri verilen bilgilerin kesinliği hakkında bize fikir vermektedir. Burada kullanılan bilgilerim doğru olduğu günümüzde de kabul edilmiş gerçekler olduğundan (117)'de de tanıksallığa bağlı kanıt kipliği vardır.

(118) *Bunça bitiğ bitiğme: Kül Tigin atışı Yolluğ Tigin, bitidim. ‘‘ Bunca yazıyı yazan: Kül Tigin’in yeğeni Yolluğ Tigin, (ben) yazdım.’’* (KT G-D).

Bkz. (115)-(KT G 13).

(119)*Türük Bilge Kağan, Türük Sir bodunuğ, Oğuz bodunuğ iğidü olurur. ‘‘Türük Bilge Kağan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor.’’*(T K 4).

Araştırmacılara göre yazıtın yazıldığı ve diktirildiği dönemde tahtta halen Bilge Kağan’ın olduğu tanıklanmış bir gerçektir. Tonyukuk yazıtı, İkinci Türk Kağanlığının büyük devlet ve siyaset adamı Bilge Tonyukuk Buyla Baga Tarkan’ın kendi adına sağlığında yazdırıp diktirmiş olduğu aynı boyutta iki yazılı taşta ibarettir. (Tekin, 1994: IIV). Bu cümle ile verdiğimiz bu bilgi paralellik taşıdığından dolayı cümlede tanıksallığa bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

3.3. Mantıksal Zorunluluğa Bağlı Kanıt Kipliği

Konuşurun cümlelerinde genellikle ‘‘*erinç (şüphesiz)*’’ ifadesinin kullanıldığı atletik kiplik türüdür. ‘‘*erinç (şüphesiz)*’’ ifadesi bize konuşurun kurmuş olduğu cümlelerin aksine başka bir ihtimali düşünmenin mantıki açıdan imkansız olduğunu göstermektedir.

(120)*Bil(g)e kağan ermiş, alp kağan ermiş; buyruki yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Beğleri yeme bodunu yeme tüz ermiş. Anı üçün iliğ ança tutmuş erinç; iliğ tutup törüğ itmiş. ‘‘(Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.’’* (KT D 3).

Yukarıdaki cümlelerde anlatıcının kullanmış olduğu ‘‘*erinç (şüphesiz)*’’ ifadesi anlatılan ifadelerin mantıksal olarak zorunlu olduğunu bildirir. Anlatıcıya göre hükümdarların akıllı, cesur olduğuna, emirleri altındaki komutanların da akıllı

ve cesur olduklarına, uyum içinde olduklarına hiç şüphe yoktur. Kullanılan ‘*erinç*’ ifadesi ile bunların dışında aksi bir düşünceye yer olmayacağı yani bu düşüncelerin mantıki olarak zorunluluğu bildirilmeye çalışılmıştır. Ancak buradaki mantıki zorunluluk ifadesi cümleyi kuran kişiye ait bir ifadedir. Bu sebeple de bu ifade öznelidir.

(121) *Anta kisre, inisi kağan bolmuş erinç. Oğlını kağan bolmuş erinç. Anta kisre inisi eçisinteğ kılınmaduk erinç, oğlı kangınteğ kılınmaduk erinç. Biliğsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyrukı yeme biliğsiz (ermiş) erinç. Yablakermiş erinç.*” *Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibiyaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibiyaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar da tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar da tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz.*” (KT D 5).

Anlatıcının ifadelerinde mantıksal zorunluluğa bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır. İfadelerde geçen ‘*erinç (şüphesiz)*’ kelimesi ile anlatıcı düşüncelerinin mantıken ne kadar da ‘*düşündüğü gibi olduğunu*’ anlatmaya çalışmıştır.

(122) *Barduk yirde edgüğ ol, erinç: kanıng subça yügürti, singüküng tağça yatdı; beğlik ırı oğlung kul boltı, eşilik kız oğlung küng boltı.*” *Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evladınız köle oldu, hanım olacak kız evladınız cariyeye oldu.*” (KT D 24).

Anlatıcının kullanmış olduğu ‘*Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evladınız köle oldu, hanım olacak kız evladınız cariyeye oldu.*’ ifadeleri anlatıcının kendisine ait olan öznel ifadeleridir. Anlatıcı bu ifadelerini ‘*erinç (hiç şüphesiz)*’ ifadesi ile kuvvetlendirmeye çalışmış, düşüncelerinin mantıklı olduğuna, kendi düşüncesinin aksine bir durumun gerçekleşemeyeceğine işaret etmiştir. Bu sebeple bu cümlede mantıksal zorunluluğa bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

(123) *Tengri ança temiş erinç: ‘‘Tanrı şöyle demiş tabii ki:’’* (T B 2)

(124) *Türgiş kağan ança temiş: ‘‘Bening bodunum anta erür’’* temiş. ‘‘(Türk bodunu yeme) **bulganç (ol)**’’ temiş, ‘‘Oğuzı yeme **tarkinç ol**’’ temiş. ‘‘Türgiş kağanı şöyle demiş: ‘‘Benim halkım **orada olacaktır!**’’ demiş. ‘‘(Türk halkı) **kargaşa içindedir; Oğuzları da huzursuzdur**’’ demiş. (T D 4-5).

(125) *Sü yorulım, tedeçi. ‘‘Orduyu sevk edelim, diyecektir.* (T K 11).

3. 4. Amaca Bağlı Kanıt Kipliği

Konuşurun ortaya koymuş olduğu zorunluluk eyleminin bir amaca bağlı olarak yapıldığını gösteren kanıt kipliği türüdür. Orhon Yazıtlarında incelemiş olduğumuz amaca bağlı kanıt kipliği örnekleri aynı anda ‘‘*erinç (şüphesiz)*’’ ifadesini de içermektedir.

(126) *Üze Türük Tengrisi, Türük ıduk yiri subı ança etmiş: **Türük bodun yok bolmazun tiyin, bodu bolçun tiyin, kangım İleriş Kağanığ öğüm İlbilge Katunuğ tengri töpüsinte tutup yüğerü kötürmüş erinç.*** ‘‘Yukardaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: **Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İleriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar **muhakkak ki.**’’ (KT D 11).**

Anlatıcı, yukarıdaki Türk Tanrısı’nın babası İleriş Hakan’ı ve annesi İlbilge Hatun’u göğün tepesinden daha yükseğe kaldırdığını ve bu eylemi gerçekleştirmesindeki amacını da ‘‘*Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye*’’ şeklinde belirtmiştir. Anlatıcının kendisine ait olan bu amaç ifadesi, başkalarına göre farklılaşabilecek öznel bir ifadedir. Ayrıca anlatıcı kullandığı bu ifadeyi ‘‘*erinç (muhakkak ki)*’’ ifadesiyle kuvvetlendirerek mantığa uygunluğunu, bu düşünce dışında farklı bir düşünceye yer olmadığını belirtmeye çalışmıştır. Bu sebeple (126)’da amaca bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

(127) *Türük bodunuğ atı küsi yok bolmazun tiyin, kangım kağanığ öğüm katunuğ kötürmiş Tengri, il biriğme Tengri, **Türük bodun atı küsi yok bo(lmazun***

tiyin, özümün ol Tengri) kağan olurtdı, erinç. ‘ Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz. ’ (KT D 26).

Cümlelerde hakanın tahta geçirilmesinde ‘Türk halkının adı sanı yok olmasın’ amacı olduğu ‘erinç (hiç şüphesiz)’ ifadesi ile kuvvetlendirilerek cümlelere kesinlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Ancak burada verilen amaç ifadesi (Türk halkının adı sanı yok olmasın diye) anlatıcının kendisine ait, öznel bir ifadedir. Anlatıcıya göre hakan, bu amacı gerçekleştirmek üzere tahta oturmuştur. Fakat başkalarına göre hakanın tahta oturmasında başka amaçlar bulunabilir. Burada geçen amaç ifadesi kişilere göre farklılaşabileceğinden bu cümlede amaca bağlı kanıt kipliği bulunmaktadır.

3. 5. Şarta Bağlı Kanıt Kipliği

Konuşurun kurmuş olduğu zorunluluk bildiren ifadeleri bir şart ifadesine bağlayarak anlattığı kanıt kipliği türüdür. Orhon Yazıtlarında incelemiş olduğumuz şarta bağlı kanıt kipliği örneklerinde şart ifadesinin yanında ‘erinç (şüphesiz)’ ifadesi de kullanılmıştır.

(128)Ol eki kişi bar erser, sini, Tabgaçığ ölüртеçi tir men; öngre Kitanyığ ölüртеçi tir men; bini, Oğuzuğ ölüртеçik tir men. ‘O iki kişi var oldukça, sizi, Çinlileri öldürecek tir şüphesiz, derim; bizi, Oğuzları öldürecek tir şüphesiz, derim.’ (T G 3-4).

Burada anlatıcı, Çinlilerin ve Oğuzların öldürülmesini ‘Ol eki kişi bar erser (O iki kişi var oldukça)’ ifadesini kullanarak bir şarta bağlamıştır. Daha önceki açıklamalarda belirttiğimiz üzere anlatıcının kullanmış olduğu bu tür şart cümleleri öznelidir. Aynı zamanda ‘ölürтеçi tir men (öldürecek tir şüphesiz derim)’ ifadesiyle de öldürme eyleminin gerçekleşeceğine kesinlik kazandırmaya çalışmıştır. Bundan dolayı (128)’de şarta bağlı kanıt kipliği bulunduğunu söylemek mümkündür.

3. 6. Soruya Bağlı Kanıt Kipliği

Soru sözcükleri yoluyla kuvvetli bir ifadeyi dile getiren kanıt kipliği türüdür.

(129) *Azu bu sabımda igid bar gu? ‘ Yoksa, bu sözümde yalan var mı?’*(KT G 10).

Anlatıcı bu cümlede soru yoluyla savunduğu düşünceyi kuvvetlendirmeye çalışmış ve sözlerinde asla yalan olmadığını ifade etmek istemiştir.

(130) *Türük matı bodun, beğler, bödke körüğme beğler gü yangıltaçı siz? ‘(Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?’* (KT G 11).

(131) *Türük kara kamağ bodun ança timiş: ‘İlliğ bodun ertim; ilim amtı kanı? Kemke iliğ kazganur men?’ tir ermiş. ‘Kağanlığ boun ertim; kağanım kanı? Ne kağanka işiğ küçüğ birür men? ‘ tir ermiş. Ança tip Tabgaç kağanka yağı bolmuş. ‘Türk avam tabakası şöyle demiş: ‘ Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim şimdi nerede? Kimin için ülkeler fethediyorum?’ der imiş. ‘Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerede? Hangi hakana hizmet ediyorum?’ der imiş. Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş.’*(KT D 9).

(132) *Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türük bodun, elingin törüngin kem artatı (udaçı erti? ‘Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?’*(KT D 22).

(133) *Neke tezer biz? Üküş teyin neke korkur biz? Az teyin ne basınalım? Niye kaçıyoruz? ‘(Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim?’*(T B 4).

(134) *Neng yerdeki kağanlığ bodunka bünteği bar erser, ne bungı bar erteçi ermiş? ‘Herhangi bir ülkedeki kağanlı (yani ‘bağımsız’) bir halkın böylesi bir (devlet adamı) var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş?’*(T D 7).

4.Devinim Kipliği (Dynamic Modality)

İsteklerin, niyetlerin ve yeterliliğin ifadesiyle ilgilenen kipliktir (Papafragou, 2000:4, Sweetser, 1990: 66).

4.1. İsteğe Bağlı Devinim Kipliği

İstek ifade eden devinim kipliği türüdür.

(135)*Bunça işiğ küçüğ birtükgerü sakınmatı ‘‘Türük bodun ölüreyün, uruğsıratayın’’ tir ermiş. ‘‘(Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden ‘‘Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim ‘‘ der imiş. ‘‘ (KT D 10).*

Burada anlatıcı Çin halkının isteklerini ifade eden bir cümle kullanmıştır. Bir başkasından duyarak aktardığı bu cümlede Çin halkının ‘‘Türk halkını öldürüp neslini yok etmek’’ isteği ifade edilmiştir. İsteklerin, niyetlerin ya da yeterliliğin ifadesi olan kiplik türüne devinim kipliği adı verilir. Bu cümle de kişiye ait öznel bir istek ifadesi olduğundan bu cümlede isteğe bağlı devinim kipliği bulunduğunu söyleyebiliriz.

(136) *Ol sabığ eşidip kağanım ‘‘Ben ebgerü tüğeyin’’ tidi. ‘‘Bu sözleri işitip kağanım ‘‘Ben karargaha ineyim’’ dedi.’’(T K 6).*

Anlatıcı, bu kez bir başkasının istek cümlesini aktarmıştır. Bu istek ifadesi yine kişiye ait, öznel bir ifade olduğundan bu cümlede de isteğe bağlı devinim kipliği bulunmaktadır.

(137) *‘‘Anı yoğlatayın’’ tedi. ‘‘Onun cenaze törenini yaptırayım’’ dedi.(T K 7).*

Anlatıcı yine bir başkasının cümlelerini aktarmaya devam etmektedir. Cümlede geçen istek ifadesi cenaze töreninin yaptırılmak istenmesidir. Kişinin kendisine ait olan bu istek ifadesi, cümlede isteğe bağlı devinim kipliği bulunmasına sebep olmuştur.

4. 2. Dileğe Bağlı Devinim Kipliği

Konuşurun Tanrı'dan dilediklerini ifade eden devinim kipliği türüdür.

(138) *Uça bardığımız. Tengr(ide) tiriğdekiçe (.....) ‘‘Gök(ler) de de hayattaki gibi (olasınız).’’* (KT G-D).

Anlatıcı Türk hakanlarının öldükten sonra da hayattaki gibi olmalarını dilemiştir. Bu ifade tamamıyla anlatıcıya ait, öznel bir dilek ifadesidir. Başka bir kişi aynı dileği farklı bir cümle ile ifade edebilir. Ya da bu dilek yerine bambaşka bir dilekte de bulunabilir. Daha önce de belirttiğimiz üzere dileklerin ifadesi olan kiplik türüne dinamik kiplik denilmektedir. Bundan dolayı bu cümlede dileğe bağlı devinim kipliği bulunduğunu söyleyebiliriz.

(139) *Tengri yarlıkazu, bu Türük bodun ara yarıklığ yağığ yeltürmedim, tüğünlüğ atığ yüğürtmedim. ‘‘Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırlı düşmanların akınına imkan vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturtmadım.’’* (T D 4).

Anlatıcının cümle başında kullanmış olduğu ‘‘Tengri yarlıkazu (Tanrı esirgesin)’’ ifadesiyle bir dilek dile getirildiğinden dolayı (139)'da isteğe bağlı devinim kipliği bulunduğunu söylemek mümkündür.

4.3. Çıkarıma Bağlı Devinim Kipliği:

Konuşurun yaptığı, yapacağı ya da yapıyor olduğu eylemlerin herhangi bir çıkarıma bağlı olarak gerçekleştiğini anlatan kiplik türüdür. Bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği cümlelerde hem istek/niyet/yeterlilik hem de eylemin herhangi bir çıkarım sonucunda gerçekleşmesi anlamı vardır.

(140) *Angar ayıtp ‘‘Bir atlığ barmış’’ teyin ‘‘Ol yolun yorisar unç’’ tedim. Sakıntım. ‘‘Ona sorup ‘‘Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz’’ dedim. Düşündüm.’’* (T D 7).

Anlatıcı yukarıda bahsettiği yolun ‘*gidilebilir/kullanılabilir/tehlikesiz bir yol olduğu*’ çıkarımını, ‘*bir atının ordan gittiği*’ dayanağına bağılı olarak yapmıştır. Bu çıkarım ifadesi görecelidir. Çünkü başka bir kişiye bu dayanak geçerli bir dayanak olmayabilir. Yani o yol, bir atlı oradan gitmiş olsa bile gidilebilecek bir yol olmayabilir. Bu da verilen bilgilerin kesinliğini/gerçekliğini olumsuz yönde etkiler. Bu öznel çıkarım ifadesinden dolayı cümlede çıkarıma bağılı devinim kipliğı vardır.

SONUÇ

Kiplikle ilgili olarak kipliğin daha çok kişinin öznel değerlendirmeleri ve tutumları ile ilgili olup karşılıklı diyalog sürecinde ortaya çıktığı; tahmin, çıkarım, varsayım, zorunluluk, gönüllülük, yeterlilik, istek, emir vb. anlamlar içeren anlambilimsel bir kategori olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kiplik, kipten ayrı bir kavram olmadığı için bazen zaman da bildirebilir. Kipliğin cümlede morfolojik eklerden (kipler) başka çeşitli işaretleyicileri bulunabilir. Bu işaretleyiciler yüklem, sözcük, zarflar gibi gramatik kategoriler olabileceği gibi cümlelerin ya da cümle içindeki kelimelerin sıralanışından da oluşabilir. Bunun yanında söylemle ilgili farklılıklar, vurgu ve tonlamalar, karşılıklı diyalogun içeriği de kipliğin bir işaretleyicisi olabilir. Buradan yola çıkarak kiplik kavramını kipten ayrı düşünemeyeceğimizi ve kipliğin tamamıyla kişinin kendi öznel dünyası ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

II. Köktürk Kağanlığı dönemine ait olan Orhon Yazıtları incelenerek bu metinlerde toplam 140 kiplik ifade içeren cümle tespit edilmiştir. Bu 140 ifade, Palmer'ın yapmış olduğu tasniften yola çıkarak hazırladığımız kiplik tasnifine göre incelenmiştir. Bu tasnife göre Orhon Yazıtlarında;

3 örnekte geniş zamana bağlı bilgi kipliği,

1 örnekte şimdiki zamana bağlı bilgi kipliği,

1 örnekte gelecek zamana bağlı bilgi kipliği,

6 örnekte ek-eyleme bağlı bilgi kipliği,

2 öğrenilen geçmiş zamana bağlı bilgi kipliği,

16 örnekte görülen geçmiş zamana bağlı bilgi kipliği,

3 örnekte hikaye birleşik zamana bağlı bilgi kipliği,

27 örnekte sebebe bağlı bilgi kipliği,

4 örnekte amaca bağlı bilgi kipliği,

16 örnekte şarta bağlı bilgi kipliği,

- 4 örnekte benzetmeye bağlı bilgi kipliği,
- 3 örnekte soruya bağlı bilgi kipliği,
- 21 örnekte emre bağlı yükümlülük kipliği,
- 3 örnekte şarta bağlı yükümlülük kipliği,
- 1 örnekte çıkarıma bağlı kanıt kipliği,
- 8 örnekte tanıksallığa bağlı kanıt kipliği,
- 6 örnekte mantıksal zorunluluğa bağlı kanıt kipliği,
- 2 örnekte amaca bağlı kanıt kipliği,
- 1 örnekte şarta bağlı kanıt kipliği,
- 6 örnekte soruya bağlı kanıt kipliği,
- 3 örnekte isteğe bağlı devinim kipliği,
- 2 örnekte dileğe bağlı devinim kipliği
- 1 örnekte çıkarıma bağlı devinim kipliği tespit edilmiştir.

Sıraladığımız kip ve kiplik tanımları ile yazıtlarda incelediğimiz örnekler bize gösteriyor ki kiplik semantikle yakından ilgili ve işaretleyicilerini sınırladırmanın pek de mümkün olmadığı bir kavram iken; kip ise morfolojik işaretleyicilerini tespit edebildiğimiz semantik bir kavramdır. Kipler kipliğin morfolojik bir işaretleyicisi olduğu için de kiplik kipten ayrı düşünülemez. Kipliğin cümleye bazen zaman anlamı katması da bu sebepten ortaya çıkar.

KAYNAKÇA

Aikhenvald, A. (2003a) "Evidentially in Typological Perspective". *Studies in Evidentially* (A. Aikhenvald vd. (ed.)). Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins: 1-33.

Akerson, Fatma (1994). "Türkçede Yüklem, Görünüş, Zaman ve Kip", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, VII. Dilbilim Kurultayı Bildiriler Kitabı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Aksan, Doğan (1999). *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara.

_____ (1995). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara.

Aslan Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Ata, Aysu (2010). *Orhun ve Uygur Türkçesi*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.

Aydemir, İbrahim Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Aydın, Erhan (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.

Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Butler, Jonny (2003). "A Minimalist Treatment of Modality", *Lingua*: 113, pp. 967-996, UK.

Bybee J.-Perkins, R.- Pagluca, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago-Illinois: The University of Chicago Press.

Bybee, Joan; Fleischman, Suzanne (1995). *Modality in Grammar and Discourse*, John Benjamins Publishing Company, USA.

Coates, J. (1983). *The Semantics of Modal Auxiliaries*, London: Croom Helm.

Çakır, Abdulvahit (1992). “Türkçede Kiplik”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt 8, sayı 3, s. 383-392, Ankara.

Çürük, Selcen (2010). “Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, Ankara.

Delice, İbrahim (2002). “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 26, Sayı 2, Sivas.

Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine (2010). *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Ediskun, Haydar (2007). *Türk Dil Bilgisi: Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Eker, Süer (2010). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet B. (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara.

Ergin, Muharrem (2006). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul.

Gbain, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara.

Gencan, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınları, Ankara.

Günay, Doğan (2001). “Göstergebilimsel Çözümlemede Kiplikler Kuramı ve Özne: Eylemi Gerçekleştirici Öznenin Kimliği ve Gücü”, *Dil Dergisi*, Sayı 99, s. 27-53, Ankara.

Hacıömeroğlu, Mine Sultan (2007). “*Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretenler İçin Kiplik Öğretimi Üzerine Materyal Geliştirme*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Hirik, Seçil (2013). “Türkçede Kip-Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine”, *Bengü Belâk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, s. 243-252. Ankara.

Jespersen, Otto (1924). *The Philosophy of Grammar*. London: Allen-Unwin.

Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ, Ankara.

Karabağ, İmran (2000). “Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu”, *Türk Dili*, 2002-2, sayı 585, s. 275-278, Ankara.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (2002). *Türk Dili Nereden Geliyor Nereye Gidiyor*, Beşir Kitabevi, Ankara.

Kaya, Nesrin (2004). “Türkçede Bildirme Kiplerinde Zarf Kullanımlarına Dayalı Anlam Özellikleri”, *TDAY Belleten*, C: II, s. 89-98, Ankara.

Kerimoğlu, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir.

Kiefer, F. (1997). “Modality and Pragmatics”. *Folia Linguistica XXXI/ 3-4*:241-253.

Kılıç, Filiz (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara.

Kocaman, Ahmet (1981). “Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler”, *TDAY Belleten*, s. 81-85, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

(2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.

Lyons, Joan (1977). *Semantics*, Cambridge, England, Cambridge University Press.

Mushin, I. (2001). *Evidentially and Epistemological Stance: Narrative Retelling* (Vol. 87). Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins: 367-388.

Nuyts, J. (2006) “Modality: Overview and Linguistic Issues”. *Modality* (ed. W. Frawley). Berlin: Mouton de Gruyter: 1-26.

Palmer, Frank Robert (2001). *Mood and Modality*, Cambridge University Press, Cambridge.

Papafragau, Anna (2000). *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*, Elsevier, Amsterdam; New York.

Pietrandrea, Paola (2005). *Epistemic Modality: Functional Properties and the Italian System: In Studies in Language Companions Series*, v. 74. John Benjamins PUBLISHING CO.

Portner, P. (2009). *Modality*. Oxford: Oxford Uni. Press.

Sertkaya, Osman Fikri (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Sweetser, Eve (1990). "From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure", Cambridge University Press, Cambridge.

Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara.

(1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara. (2003).

Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Yıldız, İstanbul.

(2010). *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.

User, Hatice Şirin (2006). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ, Ankara.

Uzun, Nadir Engin (2004). *Dil Bilgisinin Temel Kavramları*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-39, İstanbul.

Vardar, Berke (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Yarar, Emine (2001). "Bilimsel Söylemde Olasılık Kipi", XV. *Dilbilim Kurultayı Bildiriler: Dilbilim ve Dilbilgisi*, s. 89-98, Ankara.

